

Szenci Molnár Albert Biblia Tigurina-ja; az
európai és magyar távlat kapcsolata 1617-ig
ívelő pályaszakaszában

/Doktori értekezés/

IMRE MIHÁLY

Hódmezővásárhely, 1973-75.

Joannes Augustus Jurg.

W. G. S. M. A. T. C. S. S. S.

BIBLIA

Sacrofancta Testa

menti Veteris & Noui, è sacra He-
braeosum lingua Graecorumq; fontibus, consultis sta-
mul orthodoxis interpretibus, religiosissime
translata in sermonem Latinum.

*Authores omnemq; totius operis rationem ex subiecta
intelliges Praefatione.*

*Török Károly
Pest. 1869. maj. 12.*

PAVLVS ROM. XV.
Quaecunq; scripta sunt, ad nostram doctrinam scri-
pta sunt, ut per patientiam & consolationem
scripturarum spem habeamus.

TIGVRI, ANNO M. D. XLIII.

Handwritten text in a cursive script, mostly illegible due to fading.

*Albert Molnar, donatione
Dni Erasmi Luthi, Heidelberg
Anno 1869. 22. mense Iuli.*

„...scribit Plato:Nem csak magunk-
nak születettünk,hanem születésünknek
egy részét hazánk tulajdonítja magá-
nak,más részét szüleink, az több ré-
szét egyéb barátaink.” /1611./

Szenci Molnár Albert születésének négyszáz éves évfordulója szelle-
mi életünk jelentős részét mozgásba hozta,régi irodalmunk kimagasló
„budosó” literátoráról a szaktudományi értekezésektől a népsze-
rusító méltatásokig publikációk sokasága látott és lát napvilágot.
Alkalom ez egy jelentős életmű eddig feltárt eredményeinek számba-
vételére, de kötelez is egyben a homályló részek, mozzanatok jobb
megismerésére és ahol szükség mutatkozik, ott korábbi álláspontok
precizizálására. Ennek elvégzése döntően a szaktudományi szimpozio-
nok és monografikus feldolgozások feladata, de a részeredmények sok-
szor karakterisztikus, lényegi mozzanatok megvilágosítását segíthe-
tik elő. A szisztematikus kutatást addig ismeretlenségben rejtőző
adatok, könyvek, széljegyzetek lendithetik át az addigi kutatómun-
ka hiátusain. Jelen dolgozatunk Fortuna kegyessége nélkül szintén
nem születethetett volna meg.

I.

Az évfordulók megemlékezései gyakorta elkövetik azt a bocsánatos vétket, hogy az aktualitás, aktualizálás sarkítja az ünnepeletmüvét, alakját. Az életmű jelenhez legközelebb eső része homályba boríthatja annak egyéb vonatkozásait, de sokszor éppen azokra vet arnyékot, melyek nélkül az adott történelmi, irodalomtörténeti jelenségek differenciált megítélése, saját korában történő elhelyezése válik tulzatosan szimplifikálttá. A jelen megemlékezése a múltból érkező üzenet legkönnyebben asszimilálható részére rezonál legélénkebben, így indokolt a Kortárs emlékszámanak megállapítása: „Dokrétü munkásságának egykor természetes teológiai meghatározottsága mára teljességgel elévült.” /1./

Szenci életművének e teológiai meghatározottságáról meglehetősen ellentmondásos képet alakított ki immár több évszázad állásfoglalása. A protestáns érdekeltségű egyház-történet, vallástörténet, de irodalomtörténet is, Szenciben csak a kálvinista felekezet kiválóságát igyekezett felmutatni, következő stációként felszabadulás utáni irodalomtörténetünk e vonatkozást protestáns orthodoxia címkével sommázta. Ez utóbbi értelmezése, jelentőségéhez mérten, máig sem történt meg. Akadémiai szintézisünk II. kötetének Szenci-fejezete nagyjából folytatja e monolit orthodoxia értelmezését.

Az életmű irodalomtörténeti-theológiai-ideológiai jelenségeinek együttes értelmezésére Turóczi Trostler József áttörés jelleghű dolgozata vállalkozik először. Dolgozatunk-filológiai, biografikus adalékai mellett-ez irányban igyekszik Szenci-mozaikunk kiegészítéséhez, tökéletesítéséhez hozzájárulni.

Turóczi-Trostler József kutatásai óta alapvető tényként fogadhatjuk el, hogy ...Szenci Molnár életének vezető eszmája: törekvése a magyar és európai távlat összehangolására."

Koncepciónk szerint ennek legteljesebb igényű, legmagasabb rendű megvalósítása az életmű 1617-ig húzódó szintézisében realizálódik, s e két távlat viszonylatában az európai dominanciája jellemző, szinte--mintegy--magasabb szintre vezérli a magyar távlat adta inspirációkat.

Az európai távlat tartalmának, jellemzőinek meghatározását, körülírását genetikai alapossággal ugyancsak Turóczi-Trostler végezte el. Eszerint lényegi jellemzője a világi tudományosság térnyerése, az anyanyelvűség jelentőségének felismerésével, irodalomtörténeti rangú reneszánsz poézisével, alakuló nemzettudatával, polgáris történetiszemléletével, az akkori világot átfogó széles tájékozottságával./*Dictionarium, Psalterium, Grammatica, Lusus poetici, Analecta...*/

1./ Álláspontunk szerint ez az 1617-ig terjedő szakaszban kiterjeszthető két bibliakiadására--mint a philologia prophana jelentős munkálatára, s anyanyelvű célkitűzései vezérlik a Heidelbergi Káté pro-fán értelmezésénél is.

2./ E távlat új, pontos mozzanataként kell felfigyelnünk az 1617-ig következetesen végighúzó kiegvenlítő, irenikus, az ortodoxiát lazító magatartásra, amely tudatosan kialakított szellemi önvédelemmé alakul az ellenreformációval szemben. E ponton érvényesül leginkább az európai távlat magyar távlatot korrigáló jellege./Hanau, oppenheimeri, biblia előszava, 1607-08-12-es kátékiadványai./Műveltségesezménye és teológiai, ideológiai magatartása eltérhetetlen korrelációt képeznek 1617-ig húzó pályáján.

3./ Egyeztető, unionista elveinek utolsó, már ellentmondásos kifejezése az Idea Christianorum..., melyben az ideológiai egyeztetésen^{tésen} túl a Concordia-gondolat történetiszemléleti megfogalmazása fejeződik ki.

Habent sua fata libelli

a./ A hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Gimnázium tanári könyvtára jelentős régi könyvállománnyal és kéziratos anyaggal rendelkezik. A Debreceni Kollégium egykori partikulájának főként protestáns eredetű és jellegű állományából került elő tanulmányunk gondolatmenetének közvetlen inspirálója, a teológia szak FO 147 jelzetű kötete.

A meglehetősen jó állapotban lévő kötetet bőrrel bevont fatáblák óvják, melyeket egykor kapcsok fogtak össze. Kötetünk cimleírása a következő: " Biblia Sacrosancta Testamenti Veteris et Noui, e sacra Hebraeorum Lingua Graecorumq fontibus, consultis simul orthodoxis interpretibus, religiosissime translata in sermonem Latinum--Authores omnemq totius rationem ex subiecta intelliges Praefatione." Ez alatt a kiadó emblémája helyezkedik el, szélben hajladozó fa, alatta három béka, a negyedik éppen az alsó ágak közé kapaszkodik. Az embléma alatt bibliai idézet: PAULUS ROM.XV. „Quaecunq scripta sunt, ad nostram doctrinam scripta sunt, ut per patientiam & consolationem scripturarum spem habeamus.” Végezetül a kiadás helye és ideje: „TIGURI, ANNO M.D.XLIIII.” A colligatum második része: Ecclesiastici Libri, Qui semper pro sacris libris ab Ecclesia habiti sunt, & digni uisi qui legantur a piis: non tamen parem cum Canon^{icis} scripturis authoritatem obtinuerunt, utpote quos maiores nostri in ecclesiis legi uoluerunt, non tamen proferri ad authoritatem ex his fidei confirmandam. Sunt qui appellarunt Apocryphos, uocabulo rei forte $\overline{\text{no}}$ per omnia idoneo congruoue. Certe apud Hebraeos non habentur, apud Graecos reperiuntur: ex quorum editione summa fide & religione in Latinam iam recens uersi sunt a D.Petro Cholino Tugino.” Alatta a már ismertetett embléma, a fa törzsére csavarodva egy szalaggal, rajta a Christophorus

Froschouerus név. A lap alján lévő szöveg: EXCUDEBAT CHRISTOPH. FROSCHOUERUS Tiguri. Anno M.D.XLIIII."

Harmadikként csatlakozik az ujszövetség: „Novum Testamentum Omne, ad Graecorum exemplarium fidem, ad ueterem item editionem, Erasmi quog. Roterod. uersionem postremam, aliorumq emendatorum Latinorum codicum interpretationem, recognitum, castigatum atq translatum: antehac nuspiam a quoquam sic impressum atq uulgatum." Ezt követeli az embléma, majd: „TIGURI EXCUDEBAT CHRISTOPH; FROSCHOUERUS, Anno dimini M.D.XLIIII." Az első rész 367, a második 92, a harmadik 109 számozott lapnyi terjedelmű./2./ Kötetünk elején több mint 12 oldal terjedelmű Praefatio áll, melyben a kiadás munkatársait mutatják be, illetve a bibliafordításra vonatkozó általános protestáns érvelés rajzolódik ki. A Praefatio tözetesebb ismertetésére és méltatására még visszatérünk.

A reformáció számos latin bibliafordítást produkált, ezek között szóban forgó kiadványunk kiemelkedő helyet foglal el. Említi és méltatja Debreceni Ember Pál /Lampe/: „Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et in Transylvania" című M.D.CC.XXVIII.-as kiadásu műve is: „...editae sunt post Reformationis, in qua a Romano Catholicis v.gr. Sante Pagnino, Lucensi A.1528. Benedicto Aria Montano, Hispalensi, in interlinealibus, &c. qua a protestantibus, Sebastiano Mustero, An.1525. Johanne Oecolampadio An. 1535. Leone Juda, quam collatis operis absolverunt Bibliander, Pellicanus, & Cholinus, & Tiguri. A. 1544 publicarunt, unde Biblia Tigurina dicta sunt..." /727.p./ A reformáció helvét ágazata önállóan teremti meg bibliafordítói irodalmát, az eredeti forrásokhoz való visszanyulás/Ex fontibus/ során éppen a Biblia Tigurina az első teljes változat.

Münsterus editiója még nélkülözi a filológus készségség mellett a teológiai jártasságot, e két komponens összhangját együttesen valósítja meg a zürichi kiadás.

Zwingli környezetéhez, harcaihoz közvetlenül kapcsolódó teológusok-filológusok köréből áll a munkatársi gárda, Leo Judaicus, Theodor Bibliander, Condarus Pellicanus, Petrus Cholinus, Rudolphus Gualterus--műük-ugyancsak Zwingli harcostársának-, Christophorus Froschoverus tipográfiai műhelyéből kerül ki, A Praefatio Condarus Pellicanus munkája. Első kiadása 1543-ban jelent meg, majd ezt követte a többi: 1544., 1545., 1550., 1546., 1564., 1584., 1613., /3./ „Aliae editiones hujus versionis 1544., 1545., 1550., 1546., 1564., 1584...”.etc. 1544-ben két kiadás is napvilágot látott: „B. Lat. Tigurina cum notis, 4°. Ibid. iisdem typis 1544. Eadem absque notis, 8°. Ibidem 1544.” /4./ A Bethlen Gábor Gimnázium könyvtárában lévő kotet az oktav alaku kiadásból való. A térben és időben nagy utat bejárt könyv mégis tulajdonosai révén nyeri el jelentőségét.

b./

Az első borító tábla verzóján olvashatjuk egy p ossessor nevét: „ Ex libris defuncti fratris, Sam. Benkő venit ad manum meam. Die 29. Maii 780.” /5./ A következő bejegyzés a címlap előtti lap verzóján olvasható: „Ezen Bibliát bírta

- 1° Erasmus
- 2° A Derék Molnár Albert
- 3° Intzédi Josef /Báró/ Judex és Író
- 4° Benkő Josef, a Transylvania írója---fedezte fel L. Nemes Sámuel 1834-be Barassoba”

Ugyancsak Literatus Nemes Sámuel kézírásával bejegyzés szerepel a második rész /Ecclesiastici Libri.../ címlapján:

„L.Nemes Sámuel”. /6./ A literátus Nemes által felsorolt p össessorok, vagy vélt possessorok/Erasmus/ közül kettő kézírása található meg a Biblia Tigurina-ban/ a továbbiakban B.T./Az első számozott lap rectóján Intzédi József bejegyzése olvasható: „In honor.b.m. Alberti Molnár Possessoris antiqui/olvashatatlan két szó/ Józsephus Intzédi, 1712.”, a címoldal alján-három érdektelenebb bejegyzés mellett-tűnik föl a legjelentősebb beírás, jól olvashatóan, fekete tintával:

„Alberti Molnár, donatione Dñi Erasmi Eulii, Heidelberg Anno 1622. Mense 7bri.”

Bármelyik kiadvány fakszimiléje alapján azonosíthatjuk az itt szereplő bejegyzést Szenci Molnár Albert kézírásával, s ugyanerre az eredményre jutunk a könyvben szereplő többi-mintegy 25-30 sornyi-bejegyzést vizsgálva is. Mint látni fogjuk-minden kétséget kizáróan-, olyan könyv van kezünkben, amely a bejegyzésekből dátumszerűen dokumentálhatóan, 1622-től 1632-ig Szenci Molnár Albert birtokában volt, de ezt nyugodtan kiterjeszthetjük haláláig, mivel semmi okunk sincs feltételezni, hogy Szenci már halála előtt megvált volna régi kísé-rőjétől, s tudomásunk szerint ebben az időben nem szorították szű-kös anyagi körülményei könyvei eladására, mint az már korábban isme-retes.

c./

Naplójában és levelezésében Szenci Molnár szót ejt néhányszor könyvvásárlásairól is, a B.T. vásárlásáról, vagy az adományozásról--
expressis verbis--nem tesz említést. 1596-ban, uton Itália felé Svájc-on keresztül vezetett vándorlása, utba ejtve a reformáció leg-jelentősebb városait is, így jut el július 31.-én Tigurumba/Zürich-be./ Augusztus 5-én jeles zürichiekkel találkozva így ír naplójába:

„Hinc redeo in meum hospitium ad insigne „infantis”: ibi forte convivantes reperio dominos ministros d.Birtlinum,d.Kornerum et typographum Froschaweri succe ssorem cum aliis nobilibus Tigurinis, qui meas rationes in disputatione prolatas repetentes, eas probant et mihi fausta omnia precantur et singuli honorario ornant et sic laetus Tiguro discedo.”/7./

A „singuli honorario ornant” szavakból nem derülki konkrétan a milyen ajándékokról van szó,de az adományozók között ott van B.T.-t kiadó Christophorus Froschoverus testvére,vagy annak fiai,s elképzelhető,hogy az ifju magyar tudósjelöltet a jó tanácsok mellett a B.T.-val ajándékozták meg. E hipotézisünk -összevetve Szenci kézírásával,az ott feltüntetett donátorral-,akkor helytálló, ha a bejegyzés szövegének „donatio” szavát esetleg hagyatékként, örökségként fordítjuk,az „Eulii Erasmi” összetételben pedig Erasmust,a Novum Testamentum fordítóját,szellemi örökség hagyományozójaként értelmezzük, az Eulii szóban pedig Erasmus esetleges- a korban használatos-epiteton ornansát tételezzük fel. Ezt erősíti az a megfontolás is, hogy minden kétséget kizáróan minimum 1608-tól kezdődő Szenci tulajdonában volt a B.T.,hiszen ezt használta hanai bibliakiadásához. A z 1622-es bejegyzés inkább emlékeztető jellegű, a dátum nem az adományozás időpontjára utal,célja inkább a könyv tulajdonosa nevének feltüntetése, utalva a kötet eredetére.

Minden oka megvolt erre Szencinek éppen 1622 szeptemberében, a beírás időpontjában, mivel drámai események zajlanak ekkor körülötte. Heidelbergben tartózkodva átéli megkinzások közepette Tilly zsoldosainak rettentő napjait,olyannyira mély nyomokat hagyva benne, hogy egy későbbi kiadványának,Kálvin Institutio-jának címlapján is megörökítetteti metszet formájában saját szenvedéseit.

Kovács Sándor Ivánt idézzük: „...mindjárt a harmincéves háboru elején, ez év szeptemberében/ u.i.: 1622.szeptember 15-én/ Tilly és csapatai hosszú ostrom után a várost elfoglalták. Feldúlták és kirabolták az európai protestántizmus metropolisát, megkínozták Molnár Albertet is, --guzsba kötötték, majd csigára vonva gyertyával perzselték a hasát, miként azt Kálvin-fordításának egyik címlapmetszete megörökíti--kirablása nem volt azonban végzetes; könyvei megmaradtak.” /8./ Nyilván éppen könyveit megóvándó írta be a címlapra az emlékeztető szavakat, s Kovács Sándor Iván megállapítását hitelesíti a fennmaradt B.T. és fenti gondolatmenetünket megerősíti, Szencinek sikerült könyveit megóvnia a szétszóródástól. Dolgozatunk további részében bizonyítani fogjuk, hogy a hanau 1608-as bibliakiadás egyik jelentős forrása volt Szenci B.T.-ja, így feltétlenül korrigálni kell a Kortárs emlékszámban a Szenci tárgyai között a B.T. fakszimiljét bemutató megállapítást: „Sajátkezű sorai szerint Molnár Albert 1622 szeptemberében kapta ajándékba és szinte haláláig jegyzetelgetett belé...”/9./

Amennyiben nem translatív módon értelmezzük az Eulius Erasmus kifejezést, és konkrét donátort, személyt keresünk mögötte, az eddigi Szencifilológia nem ad semmiféle eligazítást, mivel sehol nem bukkan fel ez a név, sem kiadásaiban, naplójában, levelezésében, a szakirodalom sem ad semmi utbaigazítást, ez irányú vizsgálódásaink is eredménytelenek maradtak. A második elképzelés mellett látszik érvelni az a körülmény, hogy a „Dominus” szó személyes ismeretségre is utalhat, meglehetősen konkrét jellegű. Amennyiben a későbbiek során sikerül azonosítani Szenci valamelyik kortársával a nevet, talán eddig ismeretlen mozzanatokkal bővíthet Molnár Albert-ről alkotott képünk.

d./

A B.T. bejegyzései között különlegesen fontos szerepet játszanak a biografikus jellegű glosszák. Dézsi Lajos monográfiájának adatai óta lényegében változatlan maradt képünk Szenci életének 1625 utáni szakaszáról, Módis László és Herepei János kutatásai több ponton áttörték az ismeretlenség homályát s most előkerülő két adatunk talán tovább segíti az utolsó évek megismerését.

/10./ Az első biografikus jellegű bejegyzés az első rész 95.lapjának verzóján szerepel: „Anno 1623.3.7bris egeb am mortua filiola”, Szenci naplójával adatunkat egyeztetve, az itt szereplő leány halála eddig ismeretlen volt.

A magánéleti jellegű bejegyzés ugyan irodalomtörténeti szempontból közvetlenül közömbös, azonban abba a sorba tartozik, amelyik Szenci emberi magatartását jellemzi, érzelmi életéről tudósít, s bizonyítja e könyvéhez fűződő „intim” kapcsolatát, amint egyéb később ismertetendő-bejegyzései is szubjektív reflexióként csatlakoznak a latin textushoz. A filológus-fordító naplójában is szerepelnek spontán bejegyzések, de ott a személyes érzelmek mindig az objektivitás függőnye mögött maradnak, itt csak magának-magához szólóan fogalmaz, a narratív jelleg helyett az emóció közvetlensége, fájdalma dominál.

A következő adalék a Lib.Samuelis II. mellett a 129. lap rectóján szerepel; s már irodalomtörténeti jelentőséggel is bír: „die 9. august 1632 alb.Julia.” Az augusztus alatt kivehetően látszik a julius, tehát az eredeti kéz javította át. Még eddig eléggé ismeretlen okok miatt a nagy fejedelem halála után a kecsegtető perspektíva beszűkül, a gyulafehérvári akadémia nem fogadja professzorai közé a világjárt tudóst./11/.

Herepei János kutatásai szerint a létbizonytalansággal küzdő Szenci Bethlen Gábor halála után 1630.-ban kétszer is járt Gyulafehérváron, feltehetően állása ügyében, mindkét alkalommal Brandenburgi Katalin kivánságára. /12./ Talán ebbe a sorba illik bele most ismerttetett adatunk, Szenci utolsó próbálkozásai közé tartozva. Eddigi vizsgálódásainknak még nem sikerült a dátumokhoz kapcsolódó eseményre fényt deríteni, minden esetre Szenci utolsó éveinek mozgási irányát, próbálkozásait jelzi. /13./ Hiszen 1630 elejétől már Gyulafehérváron tartózkodik Szenci korábbi környezetéhez szorosan csatlakozó ismerősei közül Piscator, Alsted és Bisterfeld. Joggal gyaníthatjuk a gyulafehérvári utazás dátuma mögött a velük való kapcsolat felvételét, annál is inkább, mert Szenci világszemléletéhez, törekvéseihez a korabeli Magyarországon, szorosabban Erdélyben, ők állottak a legközelebb.

Hianyos forrásaink meghehezítik a tájékozódást, mindössze Alsted és Bisterfeld epitáfiuma bizonyítja -- különösen utóbbi részletező ismertetésével -- a Szencivel fennálló szoros kapcsolatukat. A Medgyesi Pállal kapcsolatba kerülő Szenci feltételezhetően kapcsolatokat keresett a presbiteriánusokkal szimpatizáló Bisterfelddel is, aki egyben az erdélyi irenikus mozgalom lelkes támogatója is, és éppen az ő támogatásával ül össze Gyulafehérváron 1634.-ben az irenikus-unionista szándéku zsinat a felekezetek ellentmondását kibékíteni. /14./ Ezekben az években folyik Gyulafehérvárott a főiskola tényleges megszervezése Szenci harcostársainak bevonásával, így joggal remélhette azok közbenjárását az uralkodónál, vagy annak környezeténél. Szenci kísérleteinek kudarcáról, próbálkozásairól, sorsának fordulatairól utolsó hazai tartózkodása alatt a gyulafehérvári professzoroknak bizonyosan volt tudomásuk; noha ezt ezt sajnos

fennmaradt adatok egyelőre nem dokumentálják; amint azt szüksé-
vásával, de Szenci életének, működésének alapos ismeretével Bis-
terfeld epitáfiuma bizonyítja: „...fuitque Teutonia auxilium; sed
Patria exilium.”/15./ Bisterfelddel való kapcsolata is feltétlenül
itthoni eredetű, mivel 1615-től Oppenheimben, Hanauban, Heidelbergben
tartózkodván nem is érintkezhetett a még nagyon ifjú Bisterfelddel,
1625 után pedig földrajzilag nagyon távol eső országokban élnek.

/16./

Kolozsvári letelepedését és gyulafehérvári utjait is inkább az
elmondottakkal hozhatjuk összefüggésbe, semmint Herepei János felté-
telezésével: „Kassáról történt eltávozásának valamelyes komoly oká-
nak kellett lennie. Ez a komoly ok pedig nagy valószínűséggel csakis
ott kereshető. Ha ilyenképpen esetleg Alvincziben keresnők azt a be-
folyásos férfit, akinek „kegyeit” Molnár netán elvesztette, akkor
ennek a változásnak a hátterében már aligha találhatnánk más elvi
különbséget, mint azt, ami az „ostyás” Alvinczinak a protestáns
felekezetek közti határokat majdhogynem eltüntető álláspontja és
Szenci Molnár jóval egyértelműbben kálvinista, dogmatikailag kötöt-
tebb felfogása közt lehetett.” /17./ Herepei elképzelését az teszi
megkérdőjelezhetővé, hogy pozitív adatot, vagy következetesen végig-
gondolt érvet nem tud felhozni Kassa elhagyására, és érvelése felna-
gyítja Szenci ortodoxiáját, más protestáns felekezetekhez való tü-
relmetlenségét, liturgikus kérdésekben való rigoróztatását. Jelenle-
gi ismereteink szerint Szenci sohasem exponálta magát liturgi^Fkus,
vagy dogmatikai jellegű polemiákban, sőt tudomásunk van arról,
hogy 1615.-ben a vágsellyei révnél Veresmarti Mihállyal találkoзва
éppen indifferens, a polémiát kerülő kijelentést tesz: „De csudál-
kozom, mond tovább Molnár, hogy oly aprólékos dolgokban meg tudtal
akadni.”/18./

Miskolczi Csulyak István és Suri Orvos Mihály itthonról jövő, az ubiquitariusokra dühösködő levelei sem gerjesztenek Molnárbán hasonló elfogultságot, szinte nyomtalanul maradnak ezek a vitatkozásra ösztökélő irások Szenci levélgyűjteményében. Mondhatni, Molnár az ubiquitarius vitába polemikusként--azokat elmarasztalva--nem kapcsolódik be. Egyetlen alkalommal közvetít Szenci fordításával ubiquitariusokat elmarasztaló véleményt, Szenci Csene Péter fordításához Th. Beza epigrammáját adja./19./

Alvinczi "ostyás" volta sem valószínű, hogy Szencit oppozícióra ösztönözte volna, mivel ebben a kérdésben Alvinczi maga igen toleráns volt, Molnárnál pedig semmi jel a kérdéshez fűződő affinitásának. Alvinczi állásfoglalása a következő: Tudniillik kárhuzatos-é az UR vacsorájában a különböző ceremónia? Mely kérdésre distinctioval kell felelni...mert sokhelyen nem kevesen azért fogják el magukat az Ur vacsorájától, hogy oltárról, kovásztalan kenyérrel, melyet régi nevezet szerint ostvának neveznek, osztogatgatik, mivelhogy azelőtt asztalról kovászos kenyérrel communicáltak. Viszont sokan kenyérrel asztalról iszonyodnak venni, mert azelőtt oltárról ostával éltének. Hallád-é az Ágoston doctortól: Indifferentia sunt, közdolgok ezek, önmagukban szabadok, akármelyikkel élj...Mindazáltal senkit lelkiismeretében nem alkuvó kényszergetni."/20./

Molnár Kassáról történő távozását célszerűbb tehát az erdélyi, eszelegesen szélesebb, szerzőnkhez máltöbb körülmények, lehetőségek keresésével motiválni, semmint ortodox oppozíciójából magvarázni. Auxilium után vágyakozik Molnár, s kereső utjának egyik állomása lehetett 1632-es gyulafehérvári útja, a könyvbejegyzés pillanatnyilag egy életjel abból a némaságból, ami Herepei említett ada-

ai mellett Szenci utolsó éveit jellemezte.

e./

Már a XVIII. században említi Pápai Páriz és Bod Péter, hogy Szenci nem folytatott huzamosabb időn át lelkészi gyakorlatot, mivel arra nem volt adottsága: „...Albertus Molnar de Republ. Literaria Inter Hungaros..... bene meritus, eo quod ad publice in Ecclesia docendum, & concionandum a natura non esset factus.” /21./ Németországi tartózkodása alatt a literátorok független, vagy éppen kiszolgáltatott, függő életformáját élte; még oppenheimeri kántorsága sem köti adminisztratív az egyház szervezetéhez, mozgékonyágát megőrzi. Hazatérve is csak rövid időszakokra vállalja el a lelkészi teendőket, s mint tudjuk, igyekszik kitérni az ilyen jellegű megbízatások elől, vállalva ezzel az egzisztenciális bizonytalanságot. Itthoni lehetőségei jóval szűkösebbek: választhatott a lelkészi pálya, az iskolai praeceptorság között, reménykedve várta hatalmas fejedelmi pártfogója támogatását, végül kénytelen volt alkalmi fautorok kegyeire bízni sorsát. /22./ Nyomdaalapítói terveihez nem lett pártfogóra, bár tudjuk, ígéretet Bethlentől erre is kapott. /23./ Szellemi autonómiájának, integritásának megőrzését tudományos-literátori tevékenysége biztosíthatta volna leginkább, aminek lehetőségeitől a hazai viszonyok miatt elesett, különösen a gyulafehérvári professzorság kudarcra fosztotta meg ettől a lehetőségtől. Hazai évei más kulturális, konfessionális viszonyok közé kényszerítették Szencit, a két távlat, az európai és a magyar aszinkroniája, feszültsége táplálja, különösen Bethlen halála után az üldözöttség, hontalanság hangját.

A B.T. bejegyzései, glosszái tehát nem lelkeszi tevékenységének nyomát őrzi, hanem a bibliakiadó munkájáról tudósítanak. A könyvben szereplő bejegyzések jellegük szerint 3 típusba sorolhatók:

számok, rövidítések,
néhány szavas mondat töredék,
összefüggőbb szövegrészek.

A bejegyzéseket tartalmilag is 3 csoportba lehet osztani: 1./ életrajzi jellegű mozzanatok, 2./ a szöveget kísérő gondolati, érzelmi refleksiók, egy-egy jelenség, fogalom summázat jellegű összefoglalása, 3./ apróbb korrekciók, konkordanciák precizizálása, vagy teljesen új beírása.

Munkásságára visszatekintve Szenci bűszkén említi három művét: dictionariumát, a Biblia kiadását, Kálvin Institutio-jának fordítását, kiadását. Kétszer is kiadta Károlyi Gáspár „megjobbitott” fordítását, s e munkájának oly nagy jelentőséget tulajdonított, hogy harmadszori kiadására is készült: „... hogy mehessek elő a fenn nevezett könyveknek elkészítésében és a Szent Bibliának ékeesebb és hasznos Registromokkal való kibocsátására is elérkezhessem!” /24./

A hanaui kiadás /1608./ ismert előszavában elmondja fordítói, illetve inkább lektori, szerkesztői munkájának alapelveit: „Elsőben azért is az canonicus könyveket, mellemek azelőtt jól voltak rendelve, helyén hattam; az apocryphusokat az Canontul elválasztván, az rendre helyeztettem, melyre őket rendelte Franciscus Junius és ezt követően Piscator János, nekem tisztelendő praeceptorom. Az előbbi fordítást nagy igyekezettel megtartottam

hanem csak a szólásnak disztelen módját, mellyek az idegen nemzetből való corrector estenek volt, azokat kitisztítottam. Argumenttói vagy rövid sommái az melly prophetaknak nem voltak és az uj testamentom könyveinek mindéniknek eleiben irtam. Minden caputoknak sommácskáit, mellyek az uj testamentomban az Rómában irt levél kívül sehol nem voltak, revideden kiformáltam és fölibe irtam... Az igazán való írást mellyet elhattac és megegyelitetec/sic!/ soc helyeken, az Canonicus könyvekben megemendáltam, és egyengettem. Nyomtatási fogyatkozásokat, számtalanokat purgaltam ki. Egynéhány helyeken egész verseket, mellyec az írónac vagy betűszedőknek gondviseletlensegekből elhagyattattac, masunnat megfordítván helyére hoztam... Az eggyező helyeket az levelek szélire felírtam és melly igére nézzenek főképpen csillagocskával, kereszttel, vagy egyéb jellel notáltam meg... Az academia könyvesházába is mindenkor szabad bemenetelem volt az én jóakaró uram által, az Hertmann János orvos doctor és mathematicus professor által . Az szentírás tiszteletes professorait és tanítóit, kiket az kétséges helyek felől megkérdenék, mindenkor készen találtam."/25./

Az 1612.-es oppenheimi kiadás előszavában a már említetteken kívül más forrásokról is beszél és azok felhasználásáról: „És noha volt szándékoc elein a Papistaknac, hogy a szent Bibliát ne engednéc idegen és köz nyelven olvasni és kinyomtatni, de az Isten igazságánac ereje által, szándékoc vissza fordítván, Őkis immár igen szép formákban különbkülömb nyelveken kinyomtatattac az Bibliát. Németül a Bavariai Papista Theológusoz ékesen boczattac ki, kinyomtatattac Coloniabanis márgon való magyarázatokkal, öreg formában; mellynec olvasására, szép rhythmusockal és prraefatioockal intic a Német kösséget. Melly fordítást én is megtekintéltem, midőn az mi Bibliánknac első kinyomtatásában esett fogyatkozásoknac,

megjebbitásában munkálkodnám..." /26./

Ha pillantást vetünk könyvünkre, demonstrálva látjuk szinte mindazt, amit az előszavakban említ. Miután a mondatokat ez a kiadás nem számozta, Szenci ezt pótolandó, kézzel irt a margóra a mondat számokat, közvetlenül a szöveg mellé. A szöveget gyakran aláhúzással, több sor összekapcsolásával kíséri. Az aláhúzott részletek valamilyen szempontból - a szöveggondozás, vagy egyéni megfontolásból - kiemelt jelentőségűek. Miután hosszú ideig kísérője volt Szencinek ez a könyv, sok év olvasgatásából leülepedő személyes megjegyzések tünnek föl az olvasott szöveg marginális jegyzeteiként. Ezek az emendáció filológiai pontosságot igénylő munkájába nem épültek be, de a maguk fragmentális voltában is hordoznak sokat Szenci alapmagatartásából, az előszavak, ajánlások, főbb művek mellékfutamai, egyik-másik primér vallomás.

f./

Magyar nyelvű glossza egyetlen akad, a korinthusziakhoz írott első levélnél/71/a.p./: az „incertis sedibus uagamur” fordítása: „Bizontalan helyeken budosunc”, a körülötte lévő szöveggörnyezetből kiemelve aláhúzással különül el, s mellette a margón a fordítás. Ezt olvasva lehetetlen nem gondolnunk arra, hogy ebben a három szóban Szenci oly gyakran visszatérő, kínzó fájdalmát vetíti margójára. Az Idea Christianorum... ajánlólevele sorsuk exiliumát elszenvedő férfiakat idéz, kiknek életében Szenci saját útját látja, a Postilla Scultetica ajánlólevelében így panaszkodik: „Azonképpen én is életemnek ez nagyvenhárom esztendeit igazán merő budosásnak mondhatom...”, majd éppen Erasmus útját idézi a nagy hontalanok

közül. „Az mi atyáinknac idejekben, az Roterodami bölcz Erasmus... vénségében Basileában tötte le magát, és ott holt megis.” /27./
A gyakorta előtörő fájdalom itt egy bejegyzés futamává szelidül.

A Dézsi-kiadvány naplójegyzetei számos helyen bizonyítják, hogy zenci egyéni reakcióit, gondolati-érzelmi reflexeit, a naponta olvasott Biblia szövegére adaptálta. /27/a./ A szövegből aláhúzással kiemelt mondatok, bekezdések legtöbbször Szentí világnézeti-morális állásfoglalásáról, vagy belső feszültségeiről, hullámzó érzelmi életéről tudósítanak. A másutt kibontott, megfogalmazott mondanivaló molekuláris előzményei, egy-egy nagy téma preludiumai ezek. A kínálkozó számtalan példából csak néhány álljon itt: saját sorsának küldetés jellegére emlékeztet a Jos.XIV./7. önéletrajzi jellegű szövegei „Natus eram quadraginta annos quū mitteret me Moses seruus DOMINI ex Kades barnea ad explorandum terram...” Az aláhúzást sokszor a Nota Bene bejegyzése nyomtatékosítja, így feltűnően gyakori a Jób könyve drámaian sötét, vigasztalan jajongásával való azonosulás, ahol a zsoltárok esengő panasza készülődik már a majdani megfogalmazás felé. Különbösen gazdag ez a fejezet költői ihletettségű mozzanatokban, s egyelőre még az önkifejezés passzív formáját kell látnunk a szöveggel való azonosulásban. „Quum einim cibum sum capturus, ingemisco, & eiulatus edo lachrymis aquarum ritu manantibus. Equidem summopere expaui quod mihi euenit:& quod exhorruui, accidit mihi. Non felix fui, non securus egi, non uitam quietam traduxi, & tamen haec tempestas coorta est.” /Job III.24-26./ „Si expectarem, infernus tamen est domus mea, & in tenebris strauī lectū meū. Foueam apello patrem meum, & uermē matrē & sororē meā. Ubi est igitur, ubinā spes mea? & spē meā quis spectabit? Que si micū in puluere demitteretur, uectes sepulchri subderēt.” /Job XVII.12.-15./

A X.caput első kétsorában már a XXXV. psalmus témája, indulata formálódik, az elesettségben való perlekedés fájdalmas háborgása: „Actum est de uita mea, quare dum uiuo, mihi permittam mussitationem, & loquar in aegritudine mea. Dicam deo, ne damnes me impietatis: doceto me potius, de qua mecum litiges.” A napló bejegyzései szerint a napi pensumon kívül Szenci számtalanszor lapozgatta a psalmusokat, /28./ az előző motivumcsoporthoz csatlakozik CXVI. zsoltár néhány aláhuzott sora is: „Cinxerant me funes mortis, & angustiae inferni me comprehēdēt, ac si incidēram in periculum & difficultatem.”

A világ közönyének, az emberekben való csatlódottságának ad kifejezést a különben intact szövegből aláhúzással kiugratott részlet: „Ille homicida erat ab initio, & in ueritate non stetit, quia non est ueritas in eo. Cum loquitur mendacium, de suo loquitur, quia mendax est, atq eius rei pater.” /Ioann. IX. 44-46./ Ehhez kapcsolódik gondolatilag, érzelmi beg már a Discursus de summo bono kesernyés, sztoikus bölcsességét vállalva a Sap. Solom. I. caputját kísérő aláhúzás és kézzel beírt megjegyzés: „Mundus immundus”, vagy a Matth. XXIV. cap. „... álhatatlan, tétovázó, vadult” /29./ világban érzi magát, hol az értékek összeomlanak, a hamisság csillog az igaz helyén-halljuk a Discursus... sok helyén, „... tisztasághoz és tisztességhöz való szeretet meghidegül ez avult meg hidegült világban, és végre elvetemedik és vetekké s gonossággá valik.” /30./ Szinte erre rimel rá a következő aláhuzott sor: „... multiplicata fuerit iniquitas, frigescet charitas multorū.”-Szenci szótárának szavaival fordítva: „... sokakban meghidegülni kezd a tiszta szeretet.” /Matth. XXIV. 12./ Azonban mellette a margóra a következő kommentárt írta: „Sonande in fidelibus, justus ut palma florebit. psal. 92. v. 13.”--

mintegy korigálva az előző aláhuzott szkeptikus mondatot. Néhány aláhuzott mondat a Salamon bölcsességeiben szintén a Discursus.. gondolatmenetéhez és állásfoglalásához esik közel; csalódottság a világi hatalmasságokban, vagy éppen figyelmeztetés azok számára, „Iniquitas terram omnem desolabit, sedesq potentum uertet malitia.” /V.ca p./; Quoniā potestas uobis a Domino data est, & potentatus ab altissimo... durus rex.VI.cap...o reges, sapientiam in pretio habete: ut in perpetuum regnetis.”

Ugyancsak ebben a könyvben sok olyan aláhuzott helyet lehetünk, amelyek a tudomány elkötelezettjének véleményét fejezi ki, akinek számára sorsszerű a tudománnyal való összeforrottság. „Egestas & ignominia eū comitatur qui se disciplinae subtrahit; & qui audit, obseruat increpationem, honore adficietur./Prov. XIII.18./...neminem enim Deus preter sapientiae studiosum diligit./Sap.Sol.VII./... terram autem seruauit sapientia./cap.X./ Amor dei praeclara est sapientia... /Sir.I./ A Summum Bonum-hoz való átmenetként pedig megjelenik a bölcsesség betetőzéseként a religio Domini: „Initium sapiētia est religio Domini... Religio Domini corona est sapientiae...” /Sap.Sol.I.cap./ Az addig tárgyalt részletek alkotják a reflektált szöveg döntő többségét, melyek főként szubjektív reakciók, a szakrális jelleg csak az utolsó két példában jelent meg, mintegy átmenetet képezve a szorosabban konfesszionális reflexiók felé. E szövegrészletek is - kicsinységük ellenére - karakterisztikus jelzéseket adnak Szenci szakrális állásfoglalásáról, érzelmeiről.

Feltűnő hasonlóság az ebbe a csoportba tartozó szövegeknél a békesség keresése, a vallási, nemzeti különbségek fölött álló egységes emberiség-eszmény hirdetése, ahol minden ellentmondás

feloldódik a "Coprus Christianus" harmóniájában: „Non enim est distinctio uel Iudaei, uel Graeci. Nam idem Dominus omnium, diues in omnes inuocates se: Quam speciosi pedes euangelizantium pacem, euangelizantium bona? / Paul. ad. Rom. X. 12-15. / „Imo multo potius, quae uidentur membra corporis imbecilliora esse, necessaria sunt: & quae putamus minus honesta esse corporis, his honorem uberiores apponimus: & indecora nostri copiosiores docerem habent.” / Paul. Cor. XII. 22-23. / „...nostro Deo, qui cunctos homines uult saluos fieri, & ad agnitionem ueritatis uenire. Unus enim Deus est, unus etiam mediator Dei & hominum, homo Christus Iesus, qui dedit semetipsum pretium redemptionis pro omnibus...” / Tim. II. 4-6. / A kálvinizmus dogmarendszerébe tartozó állásfoglalás jut kifejezésre a Sap. Sol. XIV. caputját kísérő aláhúzásban, bár profán értelmezése is sokszor aktualizálódhatott Szenci sorsában: „Infandorū enim simulachrorū cultus omnis mali origo, causa et finis est.” -- mellette a margón a „benne” kézzel írott bejegyzése nyomatékosít. Költői szépségével illik ebbe a sorba az Esa. XLV. 8. mondata: „Rorate coeli e supernis, & nubes stillent iustitiā: aperiatur terra, & fructum edant salutem & iustitiam, quas progerminare simul faciet...”

Szemben kora agresszív hangú, rágalmozó polemizálásával Szenci csöndes határozottsággal őrzi felekezeti álláspontját, abban is elsősorban a nemzeti jelleg megőrző erejét látva. Ezt az élményt eleveníti fel a Postilla Scultetica ajánlólevelében: „... nékem ott olly alkalmasságot rendellyenec, a melly által Catholicussá tétetethessem, mert Őc Catholicusságnak hiják az Papistaságot. De én oda el nem mentem, mert nem akartam próbára vetni Christusbán való igaz hitömet.” / 31. / Az állhatatosság példáit idézi az Institutio ajánlásában is, akik bizonyosságára vágyakozva dacoltak a csábító,

megvesztegető lehetőségeikkel. Szenci számára is mélyen átélt élmény volt ez a XVII. sz. eleji Németországban, a harmincéves háboru előestéjén és idején, de az ellenreformáció előretörésével Magyarországon is. Ebbe a sorba illik bele két aláhuzott mondat gondolatszilánkja is:

"...donec perveniamus omnes in unitatem fidei, & agnitionis filii Dei, in virum perfectum, in mensuram aetatis plene adultae Christi :ut non amplius simus pueri, qui fluctuamus, & circumferamur quovis vento doctrine, per versutiam hominum, per astutiam, qua nos adoriuntur ut seducant nos." /Ephes. IV. 13-14./ Ugyanezt variálja a Hebr. XIII. 9. mondata is:

"Doctrinis variis ac peregrinis ne circumferamini!!" /31./A./

S végezetül álljon itt a Szenci jelmondataként választott citátum, melyet először Heinrich Ullrich rézmetszetének körirataként, másodszor a Frölich Dávidnak dedikált album autográf bejegyzéseként ismert meg az utókor. /32./A B.T. szövegéből aláhuzás és a N.B. jelzés ugratja ki a jól ismert mondatot: Quid igitur dicemus ad haec? Si Deus pro nobis, quis contra nos?" /Rom. VIII. 31./

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a B.T. tárgyalt szöveg aláhuzásai, bejegyzései mikrofilológiai apróságaik ellenére sem jelentéktelenek, mivel Szenci morális-konfesszionális állásfoglalásából -- pars pro toto-ként -- jellemzőket fejeznek ki, és a nyilvánosság nélküli intimitás őszinteségével vallanak, de egybecsengve a publikált művek programjával. /32.A./

g./

A bejegyzések egy csoportja már a szöveg értelmezését, magyarázatát segíti elő, vegyülve olykor még az érzelmi jellegű kommentárral, mint a Prov. VIII. 23. mondata mellé írott esetében is érzékelhető:

„aeterna Dei sapientia”, vagy a Hebr.VI.7.mellett: „id est: terra mala, & deo indigna qua colatur.” Tartalmi reflexió az Ezech. XVIII.23-24. mondata mellé irt megjegyzés: „intelligitur/ de hypocritis. Psalm.37.v.29. justus si ceciderit non collidit/que gratia Domino supponit /bonum/”, szintén a bibliai szöveg parafrázisa a Joan. 47.12. mondatát kísérő kommentár: „Quos dedisti mihi nimirum ut eis Apostolicam functionem concederem, ego custodiui, nisi delictum.... /olvashatatlan szó/...vel sacerdotum inficerentque & a tua /caritate/, quam ego illis annuntiavi, abducerentur.” Egy Szövegrész magyarázatául, összefoglalásául szolgál a Deut.IV.12.mondata melletti beírás: „decalogum mutilatum recitantur...”, hasonlóan a Leuit.III.3. mellett: „sacerdos dicitur inunctus”. Egy jelenség emlékeztető feljegyzése az „Agnipaschalis fundatio” az Ex.XI. mellett. Már közvetlenül az emendáló, lektoráló tevékenység eredménye jónéhány szómagyarázat, mint a Lib. SamI.IX.11. mondatában a cliu margón történő értelmezése: „Hag”-noha szótárában csak a „Hegy meredeksége” jelentést adja, /33./ Vagy a reprobu esetében: „id est: non bonum”.

h./

A B.T. valamennyi többi bejegyzése az emendáció szövegkritikai igényeit hivatott kielégíteni. Mint már említettük, jelen kiadásunk nem számozta a mondatokat, ezért Szenci a többi kiadás gyakorlatát követve-- a szövegek áttekintését könnyítendő--elvégezte a mondatok számozását. Az Ószövetség kisebb kihagyásokkal végigkísért, vizsgált szöveg, az apokrifok szövege az előszó szempontjából következően-döntően intact/ Az igazán való irást melyet elhadtac és megegyenlitettec/sic!/soc helyeken, az Canonicus könyvekben megemendáltam, és egyengettem.” /34./ Tehát az apokrifok szö-

vegét Szenci másodlagos fontosságúnak tartotta, arra nagyobb súlyt nem is helyezett, mivel azok autentikusságát teológiailag megkérdőjelezte. „Ez Apocryphus könyvek minden időben elváltanac választván azoktól az könyvektől, az mellyec minden ellentmondás nélkül szent írásnak tartatnac... Es hogy czac az Canon könyvei azok, mellyekből az hitnec ágazatairol valo kétséges kérdéseket kellyen megfejteni és eligazítani.”-hangzik a hanai kiadás Apokrifusokhoz írott előszavában./35./ A mellőzöttség bejeződik ki a szöveg intactságában, kivételt-személyes okok miatt-a Sap.Sol könyve képez. Az ujszövetség szövegének mintegy negyven százaléka szerepel a gondos vizsgálódásban.

Több mint száz olyan konkordanciát irt be kézzel, amelyek Károlyi kiadásában nem szerepelnek, de az alapszövegként megjelölt Tremellius-Franciscus Junius kiadásban sem, de a hanai kiadásban helyet kaphak, hogy ezzel is könnyebben kezelhetőbbé, áttekinthetőbbé tegye magyar olvasói számára a Biblia olvasását. A konkordanciákat csillag jelzi, mint arról előszavában említést tett: „Az egyező helyeket a levelek szélére felirtam, és melly igére nézzenec főképpen, czillagoczkával, kereszttel, vagy egyéb jellel nótáltam meg.” /36./

Ezek számát is meghaladja a BT-benszereplő konkordanciák precizizozása, amik aztán szintén változatlanul átkerülnek az 1608-as kiadásba. Különösen a zsoltároknál szinte kizárólagos a B.T.-be írott konkordanciák átvétele, mivel Károlyi Gáspár vi-solyi editiójában az egyező helyek feltüntetését e könyvben szinte teljesen mellőzte, ezek zöme szintén független a Tremellius-Fr. Junius-kiadástól. A hanai kiadásba felvett konkordanciák jelentékeny százaléka már a B.T. nyomtatott szövegállományában is

szerepel,/v.ö.: XCVII.Psalm., LXXVIII.Psalm.,LXXXIII.Psalm,... etc./Károlyinál és a Tr.-Fr.J. kiadásában nem,s mivel-mint látni fogjuk-más forrást nem vehetünk figyelembe reálisan, az eredet e gyértelműen a B.T.-re mutat.

A Szenci által említett másik lehetséges forrás, J.Piscator már ekkor kész német nyelvű kiadványa, regisztrálható hatást a hanau kiadvány konkordanciáira nem fejtett ki. /37./ Helyesebb, ha a kézzel beírt egyező helyek forrását a kor számtalan bibliai indexei, mutatói között keressük,ahonnan kiegészítéseit Szenci saját könyvének margójára vetítette. /38./ A B.T. alapszövegként való használatát az 1608.-as kiadáshoz más tényezők is bizonyítják. Közeli konkrét tervei között szerepel 1606.-ban már a biblia kinyomtatása, ekkor jut el hozzá Asztalos András küldeménye, /39./ de 1607.-ben Psalteriuma köti le energiáit, és csak 1608 elején kezdhet hozzá régi terve megvalósításához, és a nagy körütekintést igénylő munka meglepően gyorsan került tető alá, mert már 1608. szept. 19.-én a következőket írja naplójába: „19.Septembris finita est impressio Bibliorum Hanoviae.” /40./, noha csak április 5.-én tett említést a nyomtatás megkezdéséről: „5.Április Marpurgo Hanoviam abii Bibliorum coepta.”/41./ Ebben az időszakban sem koncentrált kizárólag erre a munkájára, mivel párhuzamosan vele 1607. júniusától Grammaticája is foglalkoztatja, erre utal naplójának bejegyzése is: „27./u.i.: junii, 1607./ Grammaticam Ungaricam componere incepti.” /42./ Emellett júniusban, röviddel a bártfai kiadás után,gyorsan reagálva a hazai igényekre és szem előtt tartva az európai közvélemény orientálásának szükségességét, kiadja Szenci Bocskai István Apológiáját is./43./ „12.Junii recudi curavi Apologiam Ungaricam Bocskai.” /44./ Noha csak néhány levélnyi terjedelmű kiadványról van szó, feltűnő, hogy Molnár milyen sürgetőnek látta ennek kibocsátását,

ha vállalta is ezzel a bibliakiadás sietségének, néhol felszínességének kockázatát is.

Ha a vállalkozás nagyságát felmérjük, meglepően szűkre szabott idő állt Molnár rendelkezésére annak kivitelezéséhez, effektíve alig négy hónap, ami még akkor is szűkös, ha ebbe az időbe csak a szigorúan vett nyomtatási-lektorálási munkáját számítjuk bele. Szenci munkájának nehézségét fokozta az is, hogy a szövegeket „...idegen, magyarul nem tudó szedő szedte ki. Valószínű, hogy a korrekturát Szenci személyesen végezte, ez azonban a II.- III. kiadásban elég felületes lehetett, mert ugyanakkor a teljes Biblia kinyomtatásával kapcsolatos munkákat is el kellett végeznie.”/45./ Nyilván fordítva, a Biblia szövegére vonatkoztatva is igaznak kell elfogadnunk a fenti állítást amint ezt rövidesen példákkal illusztrálni is fogjuk. Mégis hogyan képzelhető el, hogy ilyen sokrétű munkát áprilistól szeptember derekáig befejezhet? Nyilván nagy sietséggel! Szenci természetesen már korábban is ismerte a bibliafordítói-kiadói munka utvesztőit, hiszen tizenöt éves fejjel maga is segédkezik a vizsolyi editio világra segítésénél és azóta is állandó szellemi kontaktusa volt annak világával. Igaz, hogy segítségére volt az academia könyvesháza is, azonban éppen a rendelkezésére álló rövid idő miatt a reálisan számba vehető források száma összezsugorodik, a vizsolyi kiadás, Tremellius-Franciscus Junius kiadványa, elenyészően J. Piscator és utóljára, de fontosságában kiemelkedően a B.T. Annál is inkább, mivel a régebbi olvasgatások lenyomatbizonyára már a későbbi kiadásra készülve ott van Szenci saját könyvében, amiket most elmélyített, rendszerezett emendációjához. A legjobban keze ügyébe eső szöveg most egyik fő segítőjévé vált.

Az emendáló elveket Szenci ismerteti 1608-as ajánlásában. Elsőként említi a kiadásra lelkiismeretes felkészülését, szorgalmatosságát./ „..... nem kezdettem bizonyára mosdatlan kézzel; hanem ki segedelmével kiváltképpen bizvan fogtam ez dologhoz, és melly hivséggel és szorgalmatossággal forgottam abban, tudgya az Isten, es az én lelkem esmereti.”/46./ Mint láttuk, a kitűzött cél maradéktalan megvalósításában nem a szándék korlátozta Molnárt, hanem egyéb objektív tényezők. Következő szempontként a szerkezet, felépítés szerepel: itt valóban a Tr.-Fr.J. és Piscator kiadásához igazodik, a B.T. nem befolyásolja, noha Károlyi szerkesztésétől az Apocrifusok leválasztásával eltér. Hasonlóan ehhez az egyes könyvek, caputok előtt álló summázatokat Szenci kisebb-nagyobb alakítással, toldással a Tr.-Fr.J. kiadásból vette át, így az Apokrifusok előtt álló bevezetés is /Intőbeszéd: Ez Apocryphus könyvek.../ az említett kiadvány Praefatio-jának átdolgozása, fordítása, /v.ö.: 47./ akárcsak a kronológiai, genealógiai táblázatok is. Ezt követő szempont az előbbi fordításhoz való ragaszkodás, az ortográfiai bizonytalanságok csökkentése, amit nyilván a vizsolyi kiadásra támaszkodva végzett el. Az utolsó két emendáló szempontnál már a B.T. volt a fő segítőtársa: a nyomtatási lapszusok kigyomlálásánál, az elhagyott szövegrészek pótlásánál/„Egynéhány helyen egész verseket, mellyec az iratoknac vagy betűszedőknek gondviseletlenségekből elhagyat-
tac, masunnat megfordítván helyére hoztam”/, és amint láttuk, szinte kizárólag erre támaszkodott a konkordanciák átvételénél.

Nem hiába forgolódott még gyermekfővel a „Böczületes Caroli Gaspar... az Istenes vén ember” cselődei között, fordítása számtalan hajszálgökören keresztül táplálja továbbra is Szenci munkásságát, egyik legerősebb szövegátszámolásaként bukkan fel Psalteriumában, grammatikája példamondatainak java is innen származik. /48./ Munkája sietős voltát jól szemlélteti a mondatok számozása. Egyrészt igyekezett javítani Mantkovit Bálint hibáit, önállóan számozta a caputokat, de később azonban tucatnyi esetben átszámozta azokat, mondatokat told az előző változatokhoz, vagy megkurtítja, erre nyilván azt követően került sor, amikor végre a Károlyi-fordításhoz jutván, saját bibliáját összevetette azzal. A néhány nyomdai hibát leszámítva, saját fejezetbeosztását mindenhol a vizsolyi kiadáshoz igazította. A mondat-számozást is önállóan végzi el, majd az esetek jelentős százalékaiban korrigálja, ezt is Károlyihoz méri, átszámozza, javítja az eredetét. Különösen a Pentateuchus könyvei zsufoltak az áthuzott mondat-száma, sokszor egész caputokat átalakító korrekcióitól. Azonban Szenci jelentős százalékban megtartja saját számozását is, sokszor 3-4 mondat eltérő sorszáma árán is. A gönci mester iránti tisztelet megnyilvánul abban is, hogy átveszi a Károlyi-féle számozást, noha sokszor az grammatikailag-- saját szövegére vonatkoztatva--nem logikus, mivel mondatokat bont meg, másokat így kénytelen összekapcsolni. A sietség jele, és nem nyomtatói lapszus, hogy igen sok tévesen, a sorrendet felcserélő mondat- és fejezetszámozás kerül bele a kiadványba, ami azt bizonyítja, hogy Szencinek nem volt ideje a fogyatékokos kigyomlálásra, s azok változatlanul öröklődtek. Az eddig említett aprómunkák azt a benyomást keltik, hogy a megvalósított szövegemendáció elmaradt az eredeti terv színvonalától.

i./

Már Károlyi Gáspár is kurzivával jelölte az autentikus szöveghez illesztett grammatikai, értelemszerű kiegészítéseket /49./, Szenci javításai főként ezeket kísérték figyelemmel, de az említett szövegtisztelet okán csak alig néhány esetben érhetjük tetten a javító szándékot. /50./

A Lib. Josuae X. cap. 27. mondatánál szövegeltérés tapasztalható. Károlyi: „Lon tuabba, az időben, mikor el nyugszic az nap, paranczoló Josué, és le vettéc őket az fákról, és hanyác őket az barlangba, mellyeben elbuttanac vala, és nagy köveket rakánac az barlang aytaiára, mind ez mai napiglan.”

Ugyanez Szencinél: „Lon továbbba, az időben, amikor elnyugszik az nap paranczoló Josue, és levettéc őket az fákról és hanyác őket az barlangba, mellyben elbuttanac vala, és nagy köveket rakánac az barlang aytajára, mellyek mid ez mai napiglan ott vadnac.” Amennyiben nagyon tágasan értelmezzük Szenci Korrekciójának forrásait és feltételezzük, hogy figyelemmel kísérte volna a Károlyi által is megjelölt fő forrásokat-ami ugyan a mondottakból adódóan kizárt-ugy a Pagninus, Franciscus Junius-Tremellius, Vatablus, B.T. ominózus szövegeltérést jelentő része sorrendben a következő: Pagn.: „....et in qua se absconderant, lapides posuerunt. Et ibi latitarant, quo speluncam huncmet die.” Trem.-Fr.J.: „....& imposuerunt lapides magnos ori illius speluncæ, in hunc ipsum diem.” Vatabl.: „....et posuerunt lapides ingentes ad eam speluncæ, usque ad hunc ipsum diem. /variáns/ „....Fuit præterea, tempore quo occumbit sol...” Tehát Károlyi ebben az esetben Vatablus alapján fordított: Lön

tuabba, az időben amikor elnyugszik a nap...-noha ez a fordítás fogyatékos. Szenci ezt korrigálja a B.T. szövegét felhasználva, tehát „masunna megfordítván”: „...& posuerunt lapides grandes ad os spelunce, qui manent in hunc usque diem.” /51./, a korrekció a latinos szerkezetet mellékmondattá bontja./52./

Kisebb kiegészítést végez az Esa. XXIV./ 23. mondatánál: „Erubescet luna, pudesit sol, quum regnabit DOMINUS exercituum in monte Zion & in Ierusalē, & guum fuerit gloriosus corā seniorib. suis”-ezt követi a kiegészítés; kézzel beírva: „q dicunt”-- a hanauibán a fordítás: „kik ezt mondgyác.” A XXV./9-nél: „Et dicet in die ista”-kézzel pótolva: „populus”, amit betold saját kiadásába is: „a nép...” Jelentékenyebb szövegpótlással a Lib.Hymn.-nál és az apostolok leveleinél találkozunk. A zsoltárok zöménél egy-két mondatos összefoglaló áll élükön, ami a tartalmat exponálja. Károlyinál ebből csak hármat látunk, a többi nem fordítja/e három: XXXIIII., LI., LXXII./, Szenci a B. T. alapján végzi el a pótlás többségét, több mint ötven zsoltárnál. Már itt meg kell jegyeznünk, hogy Károlyi a három bevezető szövegét a B.T. szövegéből fordította!! Ugyanigy jár el Szenci az apostolok leveleit kísérő kolofonok esetében is. B.T.: „Cor.II.” Ad Corinthios secūda missa fuit a Philippis, per Titum & Lucam.” „Az Corinthusbélielkehez másodic küldetett Philippi városából, Titus és Lukác által. „Ephes.: Missa fuit e Roma ad Ephesios per Tychicum.”--„Rómából az Ephesusbelieknek Tychicus által küldetett.” Phil.: „Scripta est e Roma per Epaphroditum.” --„Írattatott Romából Epaphroditus álta.”

Megállapítható, hogy Szenci szövegmódosításai, kiegészítései a textust teológiailag exponált helyeken nem érintik, ugyanigy

érintetlenül hagyja Károlyi exegetikai kísérő jegyzeteit is, tehát továbbadja, közvetíti mestere teológiai felfogását. Ez azonban éppen elegendő ahhoz, hogy beteljesedjék Marcellus David 1605-ös levelének jóslata: „Quo facto regno pontificio gravissimam securim iniicies et apud catholicos pessimam gratiam inibis.” /52./ S valóban, mind Káldi György, mind Pázmány „hosszu, csatázó” elmarasztalást írnak a vizsolyi kiadványról, a fordítás polemikus helyeiről, az exegetikai problémákról, s vele párhuzamosan a hanau és oppenheimeri kiadás is megbélyegést kap, nem mint fordítás, hanem mint az ellenreformációval szembeni álláspont képviselője, potenciális ideológiai ellenfél. S ez gyűrűzik tovább a század első két harmadában fellobbanó vitában is, ahol a bibliai szöveg hagyomány kérdése szítja az ellentétek tüzeit Pázmány, Káldi, Dengelei Péter, Pécsváradi Péter, Pésaházi János műveiben. /53./ Eleinte még ideológiai jellegű polémia, azonban csakhamar mindkét részből üres filológiai csűrös-csavarrássá laposodik.

Egy évvel Pázmány Kalauza előtt hagyja el a sajtót Szenci második emendált kiadása Oppenheimben, s bár lényegében ez sem módosít az eredetin, olyan történelmi, konfesszionális szituációba kerül, melynek erővonalai az izmosodó ellenreformáció és a Bocskay szabadságharc megpróbáltatásai után stabilizálódó református egyházak és 1613-tól Bethlen Gábor Erdélye között húzódnak. Ebben a közegben érthetően a reformátusok számára - a vizsolyi kiadás 7-800 példányánál elfogytával - hosszú ideig, az 1645-ös amsterdami kiadásig, Szenci katekizmussal és Psalteriummal bővített kiadása jelenti az autentikus szöveget, /54./ aktualitását a kor feszült hangulata adja meg.

j./

Felmerül a kérdés, hogy Szenci, ismerve e probléma utvesztőit, minek alapján használhatta a kényes feladatra a B.T.szövegét, mi adta meg számára a teológiai biztonságérzetet? Hiszen Károlyi nem véletlenül hivatkozik előszavában oly gyakran az „igaz bötüre” és citál az autentikusnak tartott szövegtől eltérő bibliai locusokat, mellékelve az általa helyesnek tartott cáfolatot. Jóllehet, emendációs munkája során Molnár is felismerhette Károlyi munkájának fogyatékosságait, /55./ de mestere nem említi forrásai között a B.T.-t. Szubjektív oldalról motivált Szenci bizalma saját könyvéhez. Levelezéséről szólva Dézsi emlegeti, hogy ott egykor a tigurumi eklézsia híres reformátorainak és tudósainak is meg volt jónéhány levele: így Th. Bibliander, Bullinger, de tudunk Gryneus, Musculus leveleiről is Szenci gyűjteményében, /56./ Bibliandaer Th. éppen egyik fordítója saját könyvének. Noha Károlyi a megjelölt források mellett említ „sok más tudós doctorokat”, Szenci pedig a konkrétan meg nem jelölt forrásokat „masunnat megfordítván” gyűjtőnévvel összegezi, konkrétan egyikük sem beszél a B.T. használatáról.

Horváth Gyryll tudni véli, hogy Molnár beszélt Károlyi forrásai között a B.T.-ről: „Molnár Albert azt mondja, hogy Károli legfőképpen Tremelliussszal, vagy talán az 1564-iki tigururi deák bibliával élt...” /57./ Más modern forrás, feldolgozás ezt a lehetőséget nem említi a XIX.,-XX. században. Horváth nem nevezi meg forrását, s ezt nem is teheti, mivel Molnárnál hivatkozás erre sehol sem történik. Annál inkább emlegetik azonban a XVII. században, s bizonynyal erre hagyatkozva veszi át információját

Horváth is. Mind Káldi mind Pázmány omlegeti a B.T.használatát. A Káldi Oktató Intésében a következőképpen ír: „Noha pedig Károli nem akarja megvallani, ki Bibliájával élt az ő fordításában, mind az-által Molnár Albert azt írja, Praefatione ad Mauritiū, hogy a Tremelliuséval élt fő-képpen, a 'Kalvinista Tiguri Deák Bibliával... Tiguri Bibliának nevezték, mivelhogy Tiguriban nyomtatták. Ennek ki lött légyen fordítója, nem tudhatni bizonyosan, és azzal is bizonytalanná teszi hitelét, mert nem alázatosságból titkolta-el nevét, hanem hogy ne tudgyák ki légyen... De attól is gyakorta elpártolt Károlyi, hogy nagyobb szabadsággal követhetné a maga tetszését." /58./ Káldi nyilván azért nem akarja tudatni a B.T. kibocsátóinak nevét, hogy ezzel is elvitassa, árnyékba borítsa a Károlyi fordítás autentikusságát, noha a szerzők nem rejtették nevüket véka alá, s ezt Káldinak is tudnia kellett, mivel pontosan idézi az 1564-es zürichi kiadást.....melynek ilyen titulussa vagyon: „Bibliorum codex sacer & authenticus, Testamenti Utriusque, Veteris et Novi, ex Hebraea et Graeca veritate quam proxime ad litteram quidem fieri potuit, fidelissime translatus in Linguam Latinam, Tiguri excudebat Christophorus Junior, Anno 1564." Pázmány már részletesen taglalja az előszót is, gondol arra is, hogy a szerzőket kellően negatív perspektívába állítva mutassa be, mindegyikük múltjából előkeresve elmarasztalható mozzanatok, a jezsuiták ázokásos érvelésével diabolikus háttérrel rajzol köréjük. „Conradus Pellicanus kiugrék a Sz.Ferentz Szerzetéből és hogy nevet szerezne magának, Zidó-bul ujonnan fordított Tigurina Bibliát nyomtatata, mellyen Leo Juda kezdet vala munkálkodni. De mivel végbe nem vihette: Theodorus Bibliander és Pellicanus, egyebekkel egyetemben, elvégezték." /60./

Mind Káldi, Mind Pázmány- különösen előbbi-bőségese vonultat fel példákat, melyekben összevetik Károlyi fordítását a B.T. szövegével. Az Oktató Intés azzal a fogással él, hogy hallgatólagosan autentikusnak fogadja el a zürichi szöveget, hogy ehhez viszonyítva is hűtlenséggel, pontatlansággal vádolhassa Károlyit, ott, ahol az eltér ettől./61./ Nyilván Szenci Molnár Albert számára a szubjektív mozzanatokon kívül alapvetően nyomatékositó tény volt, hogy Károlyi a tigurumi editiot felhasználta, s erről Molnár tudott. Káldi a példák tucatjait vonultatja fel, melyben a zürichiek kiadványából idéz, ezt Pázmány is megteszi, de lényegi szempontra világít rá, amikor a Praefatio elvi szempontjait idézi, olyan helyeken, melyek Károlyi Gáspár fordítói-teológiai elveivel tökéletesen megegyeznek. Pázmány okkal emlegeti a reformáció legjelentősebb bibliafordításai között a B.T.-t.

Milyen vonatkozásban lehetett példakép e kiadvány a magyar fordító számára 1590 körül? Már említettük, hogy a B.T. munkatársai gárdája és a kiadó is U.Zwingli közvetlen munkatársai, harcos-társai közül került ki./62./ Legujabban Bán Róbert szűkszavuan a következőket írja róluk: „Zwingli és Münster oldalán a XVI.század számos jeles hebra istája foglalt állást. Leo Judah, Jacob Caporinus, Conrad Pellican, Caspar Megander, Wolfgang Capite, Martin Bucer és mások.” /63/. A reformáció első nagy nemzedékéhez tartozó teológusok-fordítók Münster és Pagninus szöveghagyományai nyomán láttak hozzá a helvét hitvallás saját teológiai programjához idomított fordítás-irodalom és exegetika megteremtéséhez. /64./ A Zwingli által már 1516.-ban, Luthertől függetlenül—meg-

fogalmazott elv sugárzik utódai munkásságába: „Eljön nemsokára az idő, midőn sem Hieronymus, sem más egyházi atya nem lesz tekintélyben az igazi keresztény előtt, hanem csakis maga a szentírás.”, akárcsak az 1523.-as zürichi kollokvium határozata: „Csakis az igaz szentírással és német nyelven lehet vitatkozni.” /65./

Condarus Pellicanus héber források alapján adja ki a Vulgata emendált latin szövegét /66./ Zürichben kétszer is. A németországi próbálkozásokkal szinkronban-azokat olykor meg is előzve-jelennek meg a tigurumiak héberből fordított részmunkálatai, hogy a sok személyes veszteségtől, Zwingli halálától lassítva 1543.-ban lásson napvilágot az új konfesszió teológiai elveivel összeegyeztetve a teljes latin fordítás, a Biblia Tigurina. /67./ A kortársak elismerően szólnak a fordításról, külön méltatják Leo Judaicus teljesítményét, Münster mellé, Pagninus elé helyezik: „Hanc Leonis Judae interpretationem Rob. Stephanus coeteris omnibus atque in primis versioni Santis Pagnini anteposuit, quia illa minus obscura erat, sermoque Latinus in ea purior.” /68./ Csakhamar számtalan variált kiadásban lát napvilágot újra, összefonódik Münster, Pagninus, Vatablus szöveghagyományával, megőrizve a helyét konfesszió jellegét. /69./ A latin fordításnál sürgetőbb aktuális igényt elégítettek ki a zürichiek, amikor Luthert megelőzve megteremtik a biblia első teljes német nyelvű fordítását 1524-1529 között. /70./

A református német fordítások között kiemelkedő jelentőségét egészen Piscator 1603-as fordításig megőrizte. /71./ Héber eredetiből ültetik át az anyanyelvű szöveget, ezzel eleget tesznek a reformáció egyik fő követelményének, ugyanakkor beépítik szöveghagyományukba Erasmus korszakos jelentőségű ujszövetség fordításának

szövegkritikai eredményeit is. /72./

A teljes magyar nyelvű biblia kiadására vállalkozó Károlyi Gáspár számára a B.T. latin változata számos vonatkozásban követendő eszmény volt. A már említett 12 oldalnyi Praefatio a kiadás élén elvi jelentőségű megállapításokat tartalmaz, melyek a reformáció fordításai törekvéseinek indokoltságát igazolják.

Pázmány kiváló érzékkel fedezi fel azokat a részeket, melyek Károlyi törekvésével találkoznak: „A Tigurina Biblia fordításának Praefatiojában azt olvasom, hogy a Bibliának csak egy fordítása nem kötelez hitelre: „Versio nam semper fuit libera. Neque enim probari poterit Christi ecclesiam ulli unquā certae translationi fuisse alligatam.” A magok Fordításáról pedig nyilván megvallják, hogy a Via abcurarunt, sokszor kitértek az utból.” /73./ Jóllehet, Pázmány erősen túloz, a gondolt--: Mert a fordítás mindig szabad, lehetséges volt-Károlyi előszavában is a kulcskérdés. A további Pázmány által idézett szöveg: „Porro in vertendo nō fuit superstitiosus. Sensum enim reddidit q̄ fidelissime, uerbis non nimis affixus inhaesit. Rursus... notis huiusmodi inclusit...” Im hallod, hogy nem a Bötüt, hanem a maga értelme-szerént-való magyarázattját, Sensus, adgy előnkbe az Ujitók Bibliája.” /74./

Károlyi művének előszava a hagyományos protestáns argumentációt használja, előbb a teremtés nagyságát, dicsőségét magasztalja, majd a Bibliát, mint isteni kinyitkozttatást, és az arra való folytonos emlékezés szükségességét hangoztatja, amelynek eszköze, legfőbb forrása a szentírás... De mivelhogy ez világ nem akarja, hogy az Istennek szent könyvei közönséges nyelven legyenec, és azt mindenec olvassác, : azért erről is szólnunk kell. Isten... hanem azt is akarja, hogy az o és uy Testamentum könyvei minden nemzetségnec

nyelvén legyenec, és azokat olvassác hannyác vesséc mindenec, szegényec...Vagy akie azt mondgyác, hogy nem szabad közönséges nyelvre fordítani az Bibliát, honnét bizonyittyác meg, hogy Isten az Bibliának czac a Dejáék nyelvet szentelte?" /75./

Az előljáróbeszéd másik része tartalmazza a tulajdonképpeni fordítói elveket, s felépítése, argumentációjának történelmi igazolást kereső jellege a B.T. Praefatio-jára támaszkodik. Az imént idézett mondatok, a már Pázmány által is megfigyelt „Nam versio semper libera fuit”-gondolatának bővített parafrázisai. A B.T. előszava csak per tangentem szól az anyanyelvű fordításról, de jelentős tényezőként említi: „.....consuluit/ u.i. Leo Judaicus/tamen illas non infrequenter ,neque neglexit quae de genuina lectione & germano sensu passim tradiderunt orthodoxi ecclesiae interpretes.” A Praefatio főbb gondolati egységei: „Ad calumnias & querelas...authoritas scripture inuiolabilis... Versio libera..Versio Hieronymiana...Varia ueteribus fuisse exemplaria,uarias translationes...Qua ratione proponatur ecclesiae haec editio.” Nagyjából párhuzamos ezzel Károlyi gondolatmenete is, a szerkezeti párhuzam sokszor a parafrázisszerű tartalmi átvétellel, vagy szövegátvétellel jár. Alapgondolat: a forrásokhoz való visszatérés: „Mindazáltal kiczoda tilthat meg minket, hogy... az ótestamentom könyvein a Sida betőt az új Testamentómén a Görögöt meg ne tekintsüc...?” E gondolat párhuzama többször is előkerül a latin textusban, Agoston vagy Erasmus álláspontjaként: „Veterum Librorum fides de Hebraeis uoluminibus examinanda est; ita nouorum ueritas Graeci sermonis normam desiderat... /Aug./. Eodem uero iure in testamento Veteri ad ipsos Hebraeos fontes, quo in Nouo testamēto ad Graecos recurrere licet”. /Erasm./Történeti érveinél átveszi az egyházatyák korában meglévő fordítások sokféleségére való hivatkozást, hangoztatva, hogy a görög

nyelv akkor „mayd mind ez világon közönséges nyelv volt...” „Semper enim Graeco usi exemplo, quisq prout linguae doctus erat, ecclesiaeque maxime intelligibile uidebatur, interpretans, transferebat.” Erasmus szövegkritikai észrevételét is átveszi a B.T. közvetítésével, amikor figyelmeztet Ágoston, Ambrus, Hilarius szövegvariánsaira és különböző interpretációikra.”... az régi szent doctoroc idejében is soc Biblia volt.”--„...an non magna fuit interpretu ueritas nascete iam ecclesia & Origenis saeculo?” Mindkét előszó, gondolatmenete végén nyomáskosító szándékkal, hivatkozik a hat variánst felsorakoztató Hexapla gyűjteményére. A Versio Hieronymiana szövegrészben kialakított álláspont alapján nyilatkozik Károlyi is Jeromos szövegének autentikusságáról, illetve vallja azt, hogy ez is csak egyik lehetséges forrás. „...Jeronymus nem köti az ő Bibliáját erővel senkire, hogy nem volna szabad mással élni.”--„An vero illa uerisio, quae hodie uulgaris et recepta est Hieronymianaq dicitur illa ipsa uersio sit, cuius ille meminit...”

A főbb szó szerinti egyezések: „Az Isten templomába minden ember azt viszi azt mit vihet, némellyec aranyat ezüstöt, drága követ, bibort, bársont, : mi pedig jól czelekszszünk ha viszünc csac bőröket és keczke szórt.-- In templo dei offert unusquisqua quod potest, alii aurum, alii argentum, & lapides pretiosos, alii byssum, & purpura & uocum offerunt, & hyacinthu, nobiscum bene agitur, si obtulerimus pelles & caprarum pilos.--

...kérlec titeket, hogy ez könyvnece kévalképpen való olvasásával megelégedvén azt közönséges helyre ki ne vigyétece és az kic eleget öttenec azoknac az ételt ne töltsétece szájokba, és az ollyanoknac kevélségeket eltávoztassátoc, az kic egyebeket tudnac kárhoztatni, de ők semmit nem tudnac szerezni, ha pedig vadnac az atyafiae

közzül ollyac, kiknec az mi munkánc tettze, azoknac adgyatoc az könyvet olvasni.---Obsecro uos, ut priuata lectione contenti, libros non offeratis in publicum, nec fastidiosus cibos ingeratis, uitetiscque eorum supercilium, qui iudicare tantū de alijs, & ipsi facere nihil nouerunt. Si qui autem fratrum sunt, quibus nostra non displicent, his tribuatis exemplar.---

A kic Sidobol "örögre fordítottac az írást, megszámlálhatyuc, de a kic Görögből dejákra fordítottac, meg nem számlálhatyuc.-- Qui, inquit, scripturas ex Herbaea lingua in Graecam uerterunt linguam numer rari possunt, Latini aut interpretes nullo modo."

Ahogyan eddig már utaltunk rá, a Praefation kívül a B.T. szövege is jelentős hatással volt Károlyi munkájára,.Mivel nem alapvető feladatunk a szövegegyezéseket számba venni, ezért csak néhány Pázmány által is kiemelt-locust emelünk ki; melyek a többi forrásban, a tudós kardinális megállapítása szerint, sem lehettek fel.Paul.ad Hebr.13./4. mondatában nagyon is exponált helyen Károlyi a B.T-t részesíti előnyben; „inter omnes--mindenek között.”/u.i.: Tiszteletes a házasság; Dicsérendő /Pázmány nagyon élesen reflektál erre, mert a reformáció laicizáló, dezorganizáló hatását ismeri fel benne. A B.T. szövege a többi forrás "quosvis" kifejezésekhez viszonyítva nagyon kategórikus álláspontot fogalmaz meg,./76./ a cölibatus tagadását./76/A./ Exod.1./15.....obstetricibus Hebraeis...---zsidó bábáknak.."-Pázmány itt a fordítók forrásként a Targumot jelöli meg./77./ Végül emlitsünk egy olyan nyomdai-korrektori lapszust, mely szintén a B.T. szövegéből ered és évszázadok alatt változatlanul öröklődött:„...legyenec mint az tövissec az ti szemeitec előtt, és ösztönc az ti oldalaitokban--& lanceae lateribus uestris"- a mondat fordítása a B.T. alapján történt, nyilván helyesen így hangzik:ésösztökék...., a lanceae

fordításaként /korabeli ortográfiával:ösztökec/, de a becsuszott rossz olvasat /ösztönc/ miatt még XIX. századi kiadásokban is szerepel az eredeti hiba./Num.XXXIII./55./

Összegezeként elmondhatjuk, hogy a B.T. Károlyi számottevő forrásai közé tartozott. A teljes fordításon dolgozó gönci prédikátor számára ideológiailag-teológiailag autentikusnak számító forrás volt a zürichi kiadvány,fordítói nevéhez az első teljes anyanyelvű német változat fűződött, kiváló hebraisták voltak. Nemcsak szövegével,de exegézisével is jelentős szerephez jut a „soc tudós Doctoroc” között. /78./ Azonban fel kell hívunk a figyelmet egy döntő különbségre is. Az előszó „hosszu csatázó levele” igen erős katolikusellenes opposzió jegyében íródott, aminek nyoma sincsen zürichi elődeinél. Mindez már a korabeli magyar viszonyok aktualitásából, történelmi, konfesszionális helyzetéből magyarázható. A magyar kálvinizmus egyházzá szerveződésének erőfeszítése ölt testet Károlyi vállalkozásában, a fordító programjának polemikus hangjából ki kell éreznünk az Egri Lukácsal csatázó gönci esperes hangját is. A „philológia sacra” a megvalósítás eszköze, a lutheranizmustól már határozottan elkülönülő exegézisével, határozott trinitarius alapállásával- különös tekintettel a magyarországi viszonyokra-, következetes katolikus-pápistaellenességével./79./ A fordító-filológus az „Ecclesia Militans” offenzív szándékaiból eredően végzi munkáját.

k./

„Pörpatvar ninczen nékem kedvemben,...”

CXIX.Solt.

A Szenci-filológiának eddig perifériális területe volt bibliakiadói tevékenysége. Toldy, Dézsi, Varga Bálint is csak per tangensem érinti azt, az Áprily-Árokháty kiadványa pedig

előszavában a fő művek közé sorolja./80./ Miklós Ödön 1914-es írása óta nem látott napvilágot más, ezzel a kérdéssel foglalkozó értekezés./81./ Ez a munka azonban--kellő elmélyedés hiányán--nem haladja meg a két előszó ismertetésének és a kiadás-történet elnagyolt felvázolásának szintjét. Szenci emendált kiadványainak értékelésére egyedül Ballagi Mór vállalkozott a múlt században,"Tanulmányok a magyar bibliafordítások körül" című dolgozatában./82./ A következőkben foglalja össze vizsgálódásának eredményeit: „ Molnár Albert tehát koránt sem birt azon sajátságokkal, melyek őt Károlyi Gáspár fordítása nyelvezeti hibáinak kiigazítására képesítették volna. De talán másnemű fogvatkozásoktól tisztította meg Károlyi művét? Távol legyen tőlem, hogy Molnár Albert, mint egyik méltán tisztelt jelesünk nagy érdemeiből valamit levonni akarjak,de a feltett kérdésre ki kell egyszerűen mondanom, hogy igazító tisztében éppen nem járt el azon gondossággal, melyet a feladat fontossága és szentsége méltán igényelhet. Ha Károlyi maga elmulasztotta jeles elődje felhasználását /u.i.: Heltai fordítása/, használta volna fel azt az igazító,vagy ha ezt nem tehette, látott volna maga lelkiismeretesebben igazítótisztéhez, ezek, úgy hiszem, nem túlzott követelések, ha sem az egyiket, sem a másikat teljesítve nem látjuk, senki ne csodálkozzék, ha a férfi egyéb érdemei iránti tiszteletünk mellett bibliaigazítási munkatétléről kedvezően nem nyilatkozhatunk." /83./ Hangyaszorgalommal mintegy százötven súlyos fogvatékosságot gyűjt össze, azokat analizálja, de e szám többszörösét emlegeti, melyekre részletesen már nem tér ki. Filológiaiilag minden bizonnyal helytállóak Ballagi észrevételei, s az általa számba vett fogvatékosságok Szenci B.T.-ja alapján is javíthatók lettek volna. Hogy ez nem így történt,

a fentebb ismertetett körülményekből érthető. "zonban Szenqi nem bibliafordítói munkát vállal, sőt emendáló tevékenységét is alárendeli egy általa fontosabb szempontnak, amit maga is említ előszavában: „...sac Istenes hivec regtül fogva kivantac, és entőlem jo baratim mind beszeddel s' mind levelekben kertec... az ő nagy öreg volta miatt forgatasra nehezen volt /u.i.: a vizsolyi kiadás/, és az szükköltségeknek megvételre sem volt könnyű, tettzett nékem, és fő barátimnac, hogy illy közép formán boczáttasséc ki; Hogy az predikallo székbén felvihesséc vélec az Magyarországi anya szent Egyházaknac prédikátori,..."/84./

Helyesebb ha az egész kiadvány szándékát abban keressük, amiben Pirnát Antal megjelölte az ugyanezen kötetben kiadott Heidelbergi Káté célját: „A Heidelbergi Káté igazi terjedése hazánkban Szenci Molnár Albert működése nyomán kezdődik, ... Molnár Albert káté-kiadásai szerves részét képezik egyház, sőt, bátran mondhatjuk, nemzet-pedagógiai tevékenységének. E fáradhatatlan tanító elsősorban nem új tudományt, hanem a már bevett tanoknak megfelelő, mintaszerű tankönyveket kivánt egyháza, s a református egyház közösségével többé-kevésbé azonosnak felfogott nemzete kezébe adni.” /85./ A viszonylag nagy példányszámu- másfélezres kiadvánnyal-, olyan populáris könyvet bocsátott ki, amelyben a református hitélet három legfontosabb szövegét adta olvasói kezébe: a bibliát, Psaltériumot és a Heidelbergi Káté praktikusan tömörített változatát. A kedvezőtlen körülmények gátolták a filológiaiilag legigényesebb munka megvalósításában, de 1608-ban a hazai viszonyok is kedvezőre fordultak és a régóta hiányzó kiadvány előmunkálatát képező Psaltériumot, katekizmust már az előző évben kiadva, némi kényszerű megalkuvással bocsátotta ki a munkát.

Idegen országban, más kulturális, konfesszionális körülmények áramlásában kezd hozzá a nagyon is magyar szempontu igény ki-elégítéséhez, s mint halpttuk, mértéket, gyakorlatot képes teremteni éppen a Heidelbergi Káté használatával, s ugyanilyen teremtő hatása a Psalterium fordítása is. Most is arra vállalkozik, hogy közvetítsen Európa és a magyarság között. Joggal beszélhet Turóczi-Trostler József Szenci két távlatáról: „...két távlata van: egy európai és egy magyar. Tudós, felvilágosító műveit latin nyelven Európának írja, ... fordításaival Magyarországhoz fordul.” /86./ Ez összhang legtökéletesebb megvalósulását Turóczi-Trostler joggal látja a Psalteriumban és a Grammaticában: „... szeretném megvilágítani azt a folyamatot, hogyan öbred, hogyan válik tudatossá Szenci Molnárbán életének vezető eszméje: törekvése a magyar és az európai távlat összehangolására... a Psalterium-ban látom, ez összehangolás legszebb és legmaradandóbb, a Grammatica-ban pedig legtudományosabb s legidősebb megvalósulását.” /87./ A magyarországi kálvinizmus „szentesített trilógiájának” első darabján, a biblián, kevésbé látványosan, kisebb tudományossággal és esztétikai értékkel jelentkezik a két távlat összehangolása, de jelen esetben is mértékadó.

„Tudtommal nincs régi irodalmunknak még egy műve, amelynek sorát az első kezdetektől a befejezésig ilyen baráti gond és érdeklődés kísérné, mint Szenci Molnár Psalterium-át.” --írja Turóczi-Trostler József a zsoltárfordítás keletkezését vizsgálva. /88./ E megállapítást azonban nyugodtan kiterjeszthetjük a bibliakiadás körülményeit illetően is. A magyar távlat Szenci fokozatosan kibontakozó és tudatosodó ambícióin kívül azt is jelenti, hogy szerzőnknek nagyon is számolnia kell a konkrét hazai történelmi, művelődési, konfesszionális viszonyokkal is, amelyek jelentős mérték-

ben szabályozzák, módosítják a megvalósítás idejét, szempontjait. „A magyar politika eseményei, a protestantizmus válsága-- mindez nem kevésbé lényeges tényezője a Psalterium koncepciójának, mint Th. de Beze esetében...”--írja Turóczi Trostler./89./ Az előb-

bíhöz hasonlóan e megállapítást is aktualizálhatjuk a bibliakiadás inspiratív tényezői között. Molnár Albert levelezése--csonkasága ellenére is-- jól érzékelhetően mutatja a Magyarországról jövő ösztönző és gátló tényezők együttesét. Ismeretes az a tény, hogy távolodó, de nem gyengülő hatásu volt a gönczi pátriárka fordítása Molnár bibliakiadási munkásságában. E csodált minta jelentőségét figyelembe kell vennünk, de mitizálás nélkül, nemcsak Károlyi munkájának, teológiai programjának változtatás nélküli átvételét végzi el Szenci, hanem számottevő a különbség is kettejük vállalkozása között. Károlyi hatását leszámítva milyen körülmények befolyásolták Molnár Albertet lassan beérő gyümölcse érlelgetésében?

Késmárki fautora, Lam Ambrosius Sebestyén, már 1599. júl. 10.-i levelében emlegeti, hogy az ujhelyi szinodus foglalkozott Molnár és Thuri György ügyével: „...ut et tuam et Georgii Thurii causam pastoribus illic congregatis coram dommandaret.”/90./ Noha konkrétan nem nevezi meg az ügyet, aminek kapcsán felmerült a két különben tanuló magyar neve, feltehetően a bibliakiadás ügye volt az egyik fő kérdés. Maga Thuri György is legkiválóbb pártfogói között emlegeti Ambrosiust, és 1600-1602 között Molnár Turival együtt-- a kiváló hebraistával--szándékozik a bibliát kiadni./91./ 1600-tól kezdődően minden évben legalább egy levélben sürgetik hazai ismerősei, pártfogói, de az idegenben szerzett barátok is nagy érdeklődéssel várják a régi terv megvalósítását. Mikor Thuri előlleti eredeti tervüktől és gyengül a fautorok biztatása is, Molnár a Sauer

nyomdában akarja a tipográfusi mesterségét megtanulni, hogy ne legyen a könyvnyomtatók önkényének kitéve. /92./ Nem tudományával, de kitartó támogatásával, anyagi, erkölcsi segítségével is kiemelkedik a hazai fautorok közül Asztalos András, aki a Felvidéken erejét gyűjtő kálvinizmus és magyar kultúra elszánt hive. Molnár Albert 1600-as hazai útja minden bizonnyal erősen motiválta eredeti szándékát, ekkor ismerkedik meg személyesen is Asztalos Ándrással, de ekkor tapasztalhatja az ellenreformáció növekvő erejét és a hazai történelmi nehézségeket is. Nemcsak a Felvidéket szorongatja a terjeszkedő ellenreformáció és terebélyesedő osztrák önkény, hanem éppen ekkoriban a független Erdély léte is kétséges-sé válik, s vele együtt veszélyeztetve vannak a magyar kultúra legfontosabb hadállásai is. A hazai protestantizmus éppen a századfordulóra darabolódik fel immár véglegesen felekezetekre, az egyeztető szándékok a keleti országrészekben csődöt mondanak, halvány remény az egység megőrzésére még egy ideig a Dudántulon és a kryptokálvinisták révén a Felvidéken van. /93./ Ezek a körülmények hatványozottan igénylik az erőfeszítéseket, adott pillanatban sokkal jelentősebb szerepet tölthetne be egy felekezeti kevéssé polarizált bibliakiadás, zsoltárfordítás, vagy igen mértéktartó káté, mint az éppen ekkoriban dúló polemikus irodalom akármelyik darabja, vagy az egésze együttesen. /94./

1603. júniusában még bizakodóan írja naplójába: „Andreae Asztalos Tyrnaviam occesionem de Bibliis edendis perscripsi.” /95./ Turi György 1601. március 24-i, Heidelbergből írott levele még csak a nyomtatás nehézségeit említi: „A magyar Biblia kiadásáról, nem tudom mit reméljek.” /96./ E levelet követően gátló tényezőként már csak a hazai mostoha viszonyok kerülnek szóba, a nyomtatás nehézségei eltörpülnek a hazaiak szenvedései mellett.

A drámai hangú tudósítások sorát Taksonyi Péter 1602. nov. 17.-i levele nyitja meg: „Divexatus illa bellis, nec est tuta tam ab extra, quam ab intra. Foris bellum hominum, inthus Sathanae et eius membrorum, adde si placet, humanae etiam carnis.” /97./ Döntő formulát jelent Taksonyi 1603. aug. 12.-én Nagyszombatból írott levele, melyben már Asztalos András megpróbáltatásairól szól, tanácsból történő kizárásáról, és közvetíti Asztalos véleményét is a kiadás ügyéről, aminek kedvezőtlenül ítéli meg lehetőségeit, saját sorsát is veszély fenyegeti és csak súlyosbíthatja helyzetét, ha a biblia dedikációjában Fautora neve szerepelne. „Ha kiadja /u.i.: Molnár Gergely grammatikáját/, ne szóljon előszavában a biblia kiadás tervéről s az Asztalostól ígért összegről, mert az is megeshetnék, hogy e miatt a városból kirekesztenék, vagy talán Magyarországból is vagy legalább Pázsonymegyéből kitiltanák.” /98./ „Dominus patronus iubet te a cura bibliorum exprimendorum animum retrahere... tamen, quia ii sunt astus diabolo, /sic/ ut omnes aditus sanae praecludent doctrinae, metus oboritur ne et oleum et operam, quod dicitur, perdamus.” /99./ Bod Péter a Molnárhoz intézett levél történelmi szituációba történő elhelyezését végzi el jegyzetével: „Quod tantopere bibliorum editionem, quam antea ipse urgebat, Andreas Asztalos disuaserit, ratio hinc petenda est, quod tum Basta atque Comes Beliosae Jacobus Barbianus protestantes dirum in modum vexabant in Hungaria bonisque suis exuebant. Hinc est, quod nomen etiam suum taceri a beneficiariis suis optabat.” /100./ Bod Péter intéző szavai rövid idő múlva szigorú valóssággá válnak, de Molnár Albert kiadásának még nem jut az a mostoha sors, amelyik Komáromi Csipkés György fordítását, vele felekezetét is súlytja: Komáromi munkája hatványesztendő késéssel jelenik meg,

a nyomtatott példányok jelentős része pedig a felekezeti ellentét által szitott tűzben hamvad el Egerben. ~~És~~ szavainak nyomatkát bizonyítja, hogy-talán a levelezés csönkasága is szerepet játszik ebben,- 1607-ig nyomát sem találjuk az itthonról érkező buzdításoknak. Molnáiban nem alszik ki ekkor sem a szándék, ezt tanúsítják a külhoni barátok, ismerősök levelei, akik tudnak a tervről, látják annak jelentőségét, ösztönzik is a szerzőt, de nem feledkeznek meg az óvatosságra intő figyelmeztetésről sem, mint azt Martellus David már idézett levele is bizonyítja: „Quo facto regno pontificio gravissiman securim iniicies et apud catholicos pessimam gratiam inibis, Sed Deus est largus remunerator praeclari tui facinoris futurus.” /101./ Rittershausen örömmel hallja a tervet, J. Piscator pedig már 1604-ben megígéri, hogy elküldi Molnár segítségére a saját fordítását. /102./ Amikor Miskolczi Pásztor István 1607-ben könyvei hazaküldését kéri Szenci Molnártól, lelkére köti, hogy azokat úgy csomagolja a két hordó könyv portékát, mintha nem könyv volna, hanem „egyéb marha”, de nem a kor általános gyakorlata készteti erre, elmondja az igazi okot is: „Kegyelmed előszámlálhatja... , miért kelljen könyvünket olyan honestus praetextus alatt elküldenünk, az inquisítiók miatt...” /103./ 1605.-tól kezdődően mind a hazai, mind pedig kinti levelekben visszatérő az ubiquitariuskra vonatkozó panasz, Magyarországon csak alig néhány éve, hogy a Formula Concordiae aláírása éket vert a protestáns felekezetek közé, különösen fájdalmas, hogy a Habsburg regnálás alatti országrészben megbomlott az egység, a csepregi kollokvium óta egymásra dühösködő táborként áll szemben a lutheránusok és reformátusok tábora, megosztottságuk gátolja harcukat a közös ellenség, az ellenreformáció ellen.

Igaz, éppen szorongatottságukban próbálnak meg néhányan unionista, sőt, irenikus programjukkal egységet teremteni. „A mindkét vezető protestáns felekezetet egyaránt veszélyeztető katolikus támadások ellenére sem szűnt meg az evangélikusok és reformátusok közötti polémia, bár a nyugatmagyarországi reformátusok, akiknek nem voltak hatalmas világi patrónusaik, Pareus szellemében az evangélikusokkal való együttműködés útját keresték.” /104./ - írja Pirnát Antal. Amíg azonban Rem, Rittershausen, Donaver, Keckermann a megbomlott egységet fájlalják, és megbékélést áhitanak, rettegve a kor százfejű hidrájától, felekezeti üldözéstől: „Factio ubiquitaria tantum ad seditiones et calumnias nata videtur.. Utinam etiam exitum felicem! Periculum certe turbarum haud levium in nostra Germania. Faxit Deus, male pereant bellorum Faces et tubae.” /105./ -- valamennyien a másik oldalon látják a fő ellenséget, a jezsuitákban és Habsburgok katolicizmusában. Valamennyien, e veszély előjátékát látták Magyarországon, a Bocskai vezette küzdelemben, érdeklődésük lankadatlan volt a küzdelem alatt, s ösztönözték Molnárt az Apologia kibocsátására. A század elején még nem bontakozott ki Pathai István, Samarjai János, Szenczi Csene Péter, Pécseli Király Imre, Kanizsai Pálfi János egységért fáradozó tevékenysége, és Miskolczi Pásztor Ieyán, Sziogyártó Lukács, Suri Orvos Mihály, Asztalos András sokkal inkább az offenzív támadást sürgeti ellenük, semmint a megbékélést, és leveleikből egyértelműen kiderül, hogy Molnár Albertet is hasonló állásfoglalásra ösztönzik.

Miskolczi Csulyak 1607. jul.20.-i Molnárhoz írott levelében éppen a lutheránus szempontú bártfai biblia hírével akarja ösztönözni a minél hamarabbi kiadásra, hogy gyengítsék az ellenfél lehetőségeit, s mintegy ellenkiadványként gondol Molnár munkájára, legalábbis szeretné, ha az ilyen hangsúlyt kapna:

„Az Bártfán elkezdett biblia nyomtatását félbel /sic!/ hagyatták az nyomtatóval, mert igen kezdette volt ubiquitarius módra megvesztegetni, és immár az papirosában borsot és egyéb ezféle morhát árulnak. Azért ha Kegyelmed mostan kinyomtatná, nem lenne Kegyelmed munkája szidalmas." /106./

Az 1608. január 11.-én Pozsonyban összeülő országgyűlés tárgyalni kezdte a vallási sérelmeket, az erőviszonyok kedvezően alakultak, az udvar több ponton is engedményekre kényszerült, éppen az északi- és nyugati területek panaszai hangzottak el legerősebben, közöttük Nagyszombat és Kassa. Asztalos márciusi levele már a megváltozott viszonyokat tükrözi: „Most Isten által minden fő helyeken szabad vásárookban, végvárookban szabad az religio, Sopromban is vagon, Posomban is evangelicus predicator, Komáromban, Ujvárbán, Samariában, Sellyén mind falukon, városokon... az ecclesia állapotja felől azt írhatom Kegyelmednek, hogy az jó Isten ez mi városunkban is behozta az ő szent igéjének nyilván való predicallását... predicatorunk és scholamesterünk vagon..." /107./ Miskolczi Csulyak levele is hasonlóan bizakodó: „Patria nostra post tragoedias respirare incipit, speramus pacem, aut certe halcyonia... Cassoviae iam schola Ungarorum aperta est, cui optimus iuvenis Emericus Aecske-méti praeest. Vide providentiam Dei." /108./ A politikai, konfesszionális viszonyok változása azonban csak az ország kisebb részét érinti hatékonyan, mint arról Sziogyártó Lukács levele is tanuskodik: „Az mi országunk itt tűrhető állapotban vagon... Nyomorult állapotjok az Alföldön lakosoknak és Erdélyben levőknek nyomorultabb." /109./ A kedvezőbb politikai, konfesszionális viszonyok azonban^a kulturális próbálkozásoknak is szabadabb mozgásteret ígérnek, s ennek ismeretében logikus, hogy Molnár

annyi kényszerítő szünet, nekirugaszkodás után április 5.-én végleg elszánja magát, hogy a mostoha körülmények után végre beérelje gyümölcsét. Mert ahogyan írja: „Lunae radiis non maturescit botrus: A hold világától nem érik meg a szőlő, hogyha a napfény nem érlel. Azonképpen én is igen nehezen, lassu serénységgel nevelhettem és készíthetem el a könyvbéli gyümölcsöket a szükségnek terhe alatt.” A napfényt jelen esetben a már ismertetett körülmények jelentik.

Természetesen maga Molnár Albert is az aktualitás igényeinek kielégítésére bocsátotta ki művét, de vajon azt az argumentumot adta-e és úgy a várakozó kortársak kezébe, ahogyan azt-mint a levelezéséből kitűnik-felvidéki és mátyusföldi ismerősei várták, kívánták? Hogy mennyire argumentumot kerestek a várakozók a kiadványban, ismét ékesen bizonyítja a levelek!!

Mielőtt még a kívánt kiadványhoz hozzájuthatott volna Szijgyártó Lukács, 1608. novemberi levelében a következőket írja: „Amire kérlek, legkiválóbb barátom, hogy a te tudományoddal nekünk használni lehessen, legyen nekünk hasznunkra, már a jelenben...

Immár a csendességet elnyerő Magyarország, tárt kapokkal téged kíván, a nyögő haza téged hív, kérlel. Mi, minden atyafiak nagy fohászkodással kívánjuk.” /110./ Miskolczi Csulyak Ünneplő levele patetikus szavakkal magasztalja, Pannonia orfeuszának nevezve: „Tu es Orpheus Pannoniae.” Miután utra keltek a könyvvelteli hordók Magyarország felé és a következő év elejére többen megkapták a távoli küldeményt, az 1609-ben írott levelek az ünneplés és köszönet hangján íródtak. „Mindnyájan várunk téged, mindenki aki jó, vár, a te neved nagy mindenki előtt, még a mi nyilvánvaló ellenségünknel is. /Szenci Csene Péter/.... Magyarország felemeli fejét a te pártfogásoddal, újra virágzik a meg-

kinzott nép nyelve a te munkád a bölcsesség mezeje." /Suri Orvos Mihály/

Utóbbi levele, mint anyanyelvi irodalmunk jeles teljesítményét magasztalja Szenci művét, s ezzel az álláspontjával, észrevételével egyedül áll a kortársak főként teológiai méltatásai között, és - mint láttuk - éppen Szenci egyik legfontosabb szándékára érez rá. Érdeemes megjegyeznünk, hogy míg itthon csak egy kortárs méltányolja nyelvi teljesítményként is Molnár munkáját, addig, Rem, Rittershausen, Piscator, Alsted-a teológiai jelentőség mellett-- elismeréssel adózik-bár nyelvünket nem érti-a betöltött anyanyelvi kulturmisszióról is. Különben Molnár legfőbbfautora, Móricz, hesseni landgróf is legalább annyira a magyar nyelv pallérozóját látja Molnárban, mint felekezete munkását. Hiszen ő ad megbízást Molnárnak grammatikája elkészítésére még a bibliakiadás előtt, aminek Molnár már akkor hozzákezd, nagyon közel van egymáshoz a két munka megvalósítása, olykor párhuzamosan is halad, a kettő átsugárzik egymásba.

A megírandó és már részeiben elkészült grammatika jónéhány eredménye, helyesírási elve, normativa kialakítására törekvő hang- és szóhasználatát először a hanau kiadványban valósul meg./111./ A grammatika a világi tudományosság, a „filológia profana” terméke, a szent szöveg emendálása főként a „filológia sacra”-ra apellál, de Molnár elsősorban a magyar nyelv szöveg filológus-lektora, annak nyelvésze. A magyar közeg eme próbálkozására még nem fogékony - Suri megérkezése kivételével -, a korabeli magyar távlat még a teológiai argumentumot köszöni, csak, míg Hessen és Pfalz-ahol már tevékenykedik a Gyümölcsöző Pálmarend, az első német nyelvemelő társaság, aminek Móricz is tagja-tudósai aprofan filológia sikerét

is üdvözlük barátjuk művében, mégha „nem azt az etiópiai nyelvhez hasonlóan nem is érti. /112./ Szenci itthonról a teológiailag, világnézetileg fontos szöveg kiadásához inspiráló kéréseket, kívánságokat kapta, aminek eleget is tesz, de a megvalósítás módját erősen befolyásolja a külföldi atmoszféra, annak műveltségi eszménye, ideológiája. A magyar távlatba tartozó feladatot vállal, de a megvalósítás meghaladja a hazai pillanatnyi felekezeti kívánságokat, ami többletként növeli műve jelentőségét, az már az európai távlathoz igazodó igényeiből, tájékozottságából adódik, annak eredménye, a Gyümölcsöző Pálmarend távoli hajtása magyar földön. Profán igényű tudományosságára Molnár dedikálásban csak egy mellékmondat erejéig tér ki: „... engemetis ki ez nyelvnek nem utolsó ekesgetője vagyoc/távol legyen az kerkedseg/.../113./

Rhogyan Psalteriuma közreadásánál esztétikai, irodalomtörténeti jelentőségével, többletével meghaladja meg az eredetileg főként liturgikus énekek fordításának feladatát-s itt is e többlet az európai távlat gyümölcse-, úgy bibliája kiadásánál is a távoli Pfalz, Hessen éltető nedvei táplálják profán tudománya alakítgatásában és felhasználásában.

„Nem szabad elfelejteni; Szenci Molnár nem világi, hanem csak világi érdekeltségű író, teológus és pedagógus, s mint ilyen Apáczai Csere János egyetlen igazi előfutárja... Műveinek egy jelentékeny része fordítás vagy átdolgozás, s a gyakorlati-felekezeti szükségletek kielégítésére szolgál. Eszmei forrásvidékük kivétel nélkül Heidelberg. De mint nyelvi teljesítmények tulmutatnak egy felekezet korlátain.” /114./ --állapítja meg Turóczi-Trostler. Korábbi megállapítása szerint világi elem csak Molnár nem-magyar-nyelvű munkáiban lelhető fel: „.....életművének magyar nyelvű részé-

ből teljesen hiányzik a világi elem." /115./, bár e vélemény finomításának igényét már maga a szerző is felveti: "...azt a másik kérdést is fel kell vetnem, hogyan érvényesülnek egyes adott esetekben, teológiai külsőségek között, a külsőségek ellenére a világi tartalmak, haladó tendenciák." /116./ Az egyes, adott eseteket illetően a szóban forgó tendenciák kimutatását éppen Turóczi-Trostler, Tolnai Gábor végezte el a zsoltárookra vonatkoztatva, de tudományosságunk, ha nem is mindig ezzel a szándékkal, végigpásztázta Molnár életművének java részét, legutóbb Vásárhelyi Judit a Discursus de summo bono-t. /117./ Legkevésbé a bibliafordítás,- kiadás csábitott ilyen jellegű vizsgálódásra, hogy a két szempont együttes érvényesülését vizsgálják, mivel a kiadás természeténél fogva csak a teológiai szempont vizsgálódásaihoz kínált eredményeket-látszólag. Mint láttuk, jelen esetben is tetten érhető a világi tendencia, szándék, teológiai köntösben történő jelentkezése.

Kis kitérővel, de csábitó összehasonlítás kínálkozik Molnár kiadása és a hazai körülmények zárt viszonyai között keletkezett bártfai biblia között. Tudjuk, hogy csak töredékei maradtak fenn e próbálkozásnak, a kortársak is ellentmondó értesüléssel rendelkeznek róla. Asztalos szerint rossz magyarsága miatt megszüntették annak nyomtatását: „Az magyar bibliának kinyomatása felől azt írhatom Kegyelmednek, hogy immár ismét újonnan kinyomtatták Bártfán és el is végezték, de nem szinte oly kedvesen, mint az visoli nyomtatás vala.” /117/a./ Bod Péter is ezt adja tovább korigálva az „Erdélyi Fénik”... lábjegyzetében: „1607-dik Eszt.kezdettek vólt Magyarul nyomtatni a’ Bibliát; de belé hagyták, meg-ijedvén a rossz Magyaraságától.” /118./ Miskolczi Csulyak szerint ubiquitarius módra történő megvesztetése

miatt voltak kénytelenek nyomtatásával felhagyni, a modern vizsgálódások is ezt hitelesítik./119./ Bod Péter véleményét veszi revízió alá szintén, a múlt század elején Tóth Ferenc: A magyar- és erdélyországi protestáns eklésiáknak históriája /Pápa, 1808./c. művében: „ A 'XVII. Században vóltak sokan, kik a magyar Bibliának ki-adásában serények vóltak, kik többnyire a 'Károli fordítását tartották meg. Így 1607-ben Bártfán a ' Klösz Jakab betüivel, mint azt Bod Péter írja az Erdélyi Feniksben, kezdték nyomtatni magyarul a ' Bibliát; s hogy végig nem nyomtatott, azt teszi okául: mert meg-ijedtek a ' rossz magyarságtól, de mivel a fordítás Károlié volt; látni való, hogy másnak kellett a félben hagyás okának lenni.” /343.p./Horváth Cyrill megállapítása szerint valóban lutheranus szempontu átdolgozási kísérletről van szó, de „hogy abbanmaradásának oka rossz magyarsága lett volna... nem épen helyes ítélet...ami a fordítást illeti, az a Károli Gáspáréval megegyez ... a bártfai biblia szövege a vizsolyi biblia szövege, csak néhol van benne valami csekély különbség. Sokkal nagyobb a két munka különbsége az orthographiát s részben a szavak ejtését tekintve.” /120./ De jel ntös eltérések vannak a szöveget kísérő exegetikai jellegű jegyzetekben és az egyes fejezetek summáiban. A megmaradt töredék kis terjedelme ellenére is meggyőzően bizonyítja, hogy orthográfiájában, nyelvhasználatában egyaránt visszalépést jelent a vizsolyi eredményeihez képest is és messze elmarad Molnár teljesítménye mögött./120/A Tehát jelen esetben periferikus volt, illetve igénytelen, a nyelvi pallérozás, a profán filológia nem volt jelentős a kiadók szempontjából, az adott hazai körülmények nem ösztönöztek ilyen irányu tevékenységre, a filologia sacra feladatait a szűkkörű feleke-

zeti szempontok viszont megnövelték. Ez kifejeződik az átértékelő szándéku margójegyzetekben és summákban. E kiadási kíséreltet összevetve Molnár munkáját, nemcsak a hanaui nyelvi fejlettsége emeli az itthoni színvonalra fölé, de mindenképpen figyelemre méltó, hogy Molnár Albert bibliája nem vállalja csak a felekezeti szeparitizmus ügyét, míg a bártfaiak az akkor folyó kálvinista-lutheránus polemiákhoz argumentumot kívántak teremteni kiadványukkal, ehhez világi eredetű többlet nem járul. Önmagában már az, hogy 1607 válságos esztendejében születik a felekezetek távolodását akarva- akaratlanul fokozó editio, /legalábbis a teljes kiadás ezt eredményezte volna/ negatív jelentésűvé avatja azt.

S nem mondható-e el ugyanez Molnár kiadását illetően, de kálvinista oldalról?? Igaz, csak egy év választja el a két kiadást egymástól, láttuk, mégis jóval kedvezőbb történelmi körülmények kivárásával lát hozzá munkájához Molnár. Ahhoz, hogy felvetett kérdéseinkre kimerítőbb választ találhassunk, kissé vissza kell kanyarodnunk előbb elhagyott gondolatmenetünkhöz.

1./

Miskolczi Csulyak 1610. május 27-i levelében a következőket írja: „Levasti theologos nostros magno onere, quod biblia vernacula publici iuris fecisti. Laudo te, etiamsi /quod absit/, omnes condemnent. Saepius in ore te habeo, quoties mihi sermo est cum magnis ecclesiarum nostrarum solibus...” /121./ Miskolczi véleményét hitelesíti a kortársak számtalan hivatkozása Molnár művére, ezekből azonban fokozatosan az is kirajzolódik, hogy hazatérése esetén nemcsak az antistites munkáját várják és várnák Molnártól, hanem a felekezeti küzdelmek, polemizáló orthodoxia oly harcosát keresték benne, mint amilyenné válik ebben az időszakban Alvinczi Péter, legalábbis

a katolicizmus és Pázmány elleni küzdelmében.

„.... Kegyelmednek nagyobb kedvessége, becsületi lenne, ha személy szerint is az mi megfogytakozott és sok nyomorúságban forgott országunknak... anyaszentegyházában szolgálna Kegyelmed.. Mert minden rendek, főemberek és közönségesek... nagy ájtatossággal emlegetik és szüvek szerint várják Kegyelmedet. Mind az keresztyénségnek öregbülésére és hasznára s mind pedig neminémő barátainknak és szomszédinknak, kik ottan-attan szarvat emelni szoktak, hátrább állására és rész szerint való félelmére lenne az Kegyelmed haza jövése és földünkben való lakása.”-írja Asztalos./122./ „Oh térj hát valahára vissza óhajtott barátom, ne tartóztasson ettől a haza keserves állapota. Mert minél inkább hanyatlik ez, annál szükségesebb azt támogatni, főleg oly eszlopokkal, milyen te vagy, ki vallásos tudományosságod és hosszas uton szerzett tapasztalataiddal legtöbbet tehetsz.” /123./ - csatlakozik^a kérelmekhez Váczi Gergely. Különösen 1608-tól kezdődően szaporodnak azok a kérések, melyben az itthoniak különböző teológiai művek kérését sürgetik Molnár Alberttől, köztük főként a lutheránusok elleni műveket, de a katolicizmus, ellenreformáció tárgyalatát is várják a küldött munkáktól, Makay Máté és Rátkai György nagyszombati papok, üldöztetésük idején fordulnak levelükkel Molnárhoz, elpanaszolják sorsukat, Rátkai Visartus Donatus: Fide Jesu et Jesuitarum c. művének lefordítását kéri, ugyanezzel fordul hozzá Makay Máté is. „ Siquid novitatis habet tua Reverentia in huiusmodi exiguo libello sive a tua Reverentia, sive ab alio quopiam scriptum, quo me in meis perturbationibus delectem, tua dignetur mittere Reverentia.. ut eo excuso non solum pastores ecclesiarum uti possint, sed etiam saltem mediocriter literati contra insultus pontificiorum sese defendere. In quo excludendo

si fieri potest, tua etiam Reverentia laboret, vel saltem hos admoneat, ut quam citius huius eperis castigationis copia nos frui faciant." /123./ Ugyanitt kéri távoli pártfogóját, hogy olvassa el a nagyszombati vallásüldözésről írott művét: Memoriale rerum memorabilium annorum 1608, 1609, és végezze el azon a szükséges javításokat, igazításokat. Mint már említettük, a kortárs ellenfelek is reagáltak a hanai és oppenheimeri editiora, Pázmány Kalauzával, Káldi György pedig Oktató-Intésében, a XVII. sz. II. felének polemikus irodalma is fordul Szenci szövegéhez, mint autentikusnak számító protestáns tradícióhoz; így többek között Póseházi János: Igazság Istápje... c. művében./124./

A megalkotott mű már kicsit magára marad, elszakad alkotójától, az adott kor szellemi, kulturális erővonalai ragadják azt sodrásukba, vonzás-taszítás pólusai között mozog. De vajon milyen pályára szánta művét maga Molnár Albert? Kiadói szándékából a filologia profana jelentőségére már kitértünk, mint látenszen meghúzódó, de igen fontos szempontra. Az evidens felekezeti érdek nem kíván különösebb taglalást, de ezt közelebbről vizsgálva szintén nyomát találhatjuk az európai távlat érvényesülésének. Ehhez szemügyre kell vennünk kiadásunk Ajánlólevelét, de mivel hasonló feladatot vállal az oppenheimeri editioval is, ezt is bekapcsoljuk vizsgálódásunkba.

Először is figyelmet érdemlő, hogy a hanai változatlanul, hiven közli a gönci mester Elöljáróbeszéd-ét. Ez érthető és indokolt, ha figyelembe vesszük Molnár meghitt kapcsolatát mesterével, tisztelgő gesztusként is felfogható a betűhiv utánnyomás. Azonban feltehetően más szándék is vezette Molnárt ebben a lépésében. A mester és tanítvány előszavát összehasonlítva azonban döntő különbségre is fel kell figyelnünk.

Károlyi előszava--természetesen a kor körülményeiből érthetően-- igen határozott elvi állásfoglalás kifejezésére vállalkozik. Ennek legfőbb tartalma: a reformáció gyakorlatából fakadóan az autentikus szöveg hagyomány védelme, az anyanyelvi fordítás jogának hangoztatása. De nemcsak a filologia sacra érveivel hadakozik Károlyi, hanem argumentációja áttevődik teológiai síkra is, s ebben erőteljes katolicizmus - ellenessége rajzolódik ki, amit erősít pápaellenessége is. Hivatkozik a „tridentumi konciliom”-ra, az ott szentesített „hamisítások”-ra, amik nemcsak a szent szövegeket akarják meghamisítani, de a tanokat is. S ez ellen védekezni kell, felmutatni az igazságot, küzdeni a hamisság ellen, saját kizárólagos tanainkra támaszkodva. Tudjuk Károlyi Gáspárról, hogy itt megfogalmazott programját mily következetesen valósította meg saját superintendensi gyakorlatában: Bullingerhez intézett levelében türelmetlenül kér segítséget az unitáriusok ellen, ezért is hasonló gondjaival keresi fel. /125./ Károlyi esetében még nem beszélhetünk orthodoxiáról, hiszen munkásságának java része a debreceni zsinatot követően alakul ki, amikor az ország északkeleti részén stabilizálódik a kálvinista egyházszervezet, munkásságát is ennek szolgálatába állítja.

Mennyiben volt aktualizálható 1608-ban Károlyi előszavának szándéka? A hazai körülmények igényelték az ilyenszándéku, polemizáló állásfoglalást, a közel husz évvel korábbi „hosszu csatázó levél” az ellenreformáció erősödő hullámverésében, a felekezetekre hasadó protestantizmus válságos helyzetében erős, karakterisztikus kálvinista állásfoglalásával az ellenreformáció oppozíciójaként szólhat a jelenhez. Amikor Molnár Albert változatlan formában kiadása élén közreadja, mint kegyeletos, tisztelgő gesztus is felfogható, emellett a hazai szempontoknak is megfelel, amit

Szenci talán inkább érzett, arra ráhangolódott, semmint tudatosan programként vállalt volna még ekkor. A hazai várekozás, a magyar távlat igényeinek tesz eleget a gönci pátriárka előszavának közlésével. Szenci kétnyelvű előljáró beszéde feltűnő különbséget mutat nagy elődjéhez viszonyítva. "Elször is "az anya szent Egyház" általános emlegetésén túl még célzás sem történik semmilyen felekezetre. Az anyanyelvű változat már nem kíván apológiát, szó sem esik arról ilyen vonatkozásban. Milyen indokokat sorol föl Molnár, amelyek munkájára ösztönözték? Praktikus editort akar olvasói kezébe adni, könnyen kezelhető /mivelhogy az ő nagy öreg volta miatt forgatásra nehezen volt,... u.i.: a vizsolyi/, sokak számára elérhető/ és az szűkköltségűeknek megvételre sem volt könnyű"/./126./ A Vulgata-ra egyetlen utalás történik, de polemizáló szándék nélkül: "... az prédikáló székből felvihessék véle az Magyarországi anya szent Egyháznak predikátori, kiknek egyedül az ideig egyéb Kerestén nemzetek között, az Deák könyvekből kellett az szent írást az nép előtt magyaráznioc." /127./ S, hogy valóban a református egyház közösségével többé-kevésbé azonosnak felfogott nemzete kezébe akarta adni kiadványát Szenci, mutatják Mórchoz adresszált dedikáló szavai: "engedmeg aztis, hogy ez Te Felseged árnyéka alatt, tőlem elkészített Bibliais, az Te diczsóséges nedednek eleiben irasaval legyen kedvesb az Magyar nemzetnél." /128./ Fejedelmi fautorát is csak mint a tudományok istápolóját, univerzitások fundálóját, a bőkezű mecénást ünnepli, a felekezeti szempont itt sem kerül elő; Móríc királyi ősei is tudományokat pártoló tevékenységükkel válnak Molnár Albert számára vonzó eszménnyé. „Az ki egyéb hatalmas czelekedti között, aszent könyveknek, és a hasznoss tudományoknak megtartására és terjesztésére, annyi collegiumokat fundált az mennyi

böttü vagyon az Német Abeceben.. O öseidnec és atyaid joszagos /sic!/ diczeretinec diczöseges megtartója es killyebb terjesztője! ... az Te Felseged eleinec fenyos diczösegehez illy tündöklő tudományi diczeretet szerzettel...ki hirdethetné eléggé az tudományokhoz és azoknac követőihez "elsegednec adakozó voltat?" /129./ A tudományok tisztelete helyezi Mórict abba a sorba, amelyikben a következőkben Mátyást és Bethlen Gábort emlegeti Molnár Albert, korábbi munkái közül szótára ajánlásában említi a Bibliotheca Corviana alapítóját./130./ Nem üres glorifikálás pusztán az előszó Mórict magasztaló része, mivel valóban jelentős impulzust jelentett a kiadvány megvalósításában, s nemcsak az anyagi támogatásban fejeződik ki ez, hanem abban is, hogy a tudós-~~valamit~~ még magyarul is tudó-fejedelem a „vernacula lingua” számára kedves ajándéknak érezte Molnár munkáját: „Es mivelhogy ennyi ekes nyelveknec tudása után, ez nyelvetis megemlekezven anyai nemzetedről, meg akartad tanulni..” /131./

„Molnár eszményei közé tartozott a „közigazság”-ban és a „hitbéli szabadság”-ban „pallérozott” élet, s annak elválaszthatatlan része, a „kiművelt” anyanyelv... az ő történetismeretének és történet szemléletének elválaszthatatlan részei, törvényszerű velejárói műveltségünk multbéli alkotásai is.”-- írja Tolnai Gábor. /132./

Ezen eszményeknek nemcsak bőkezű fautora, hanem maga is megvalósítója Mórict; fordításaival, kiadásaival, politikájával, kasseli kőszínházával, a „yümölcshezó Pálmarend-del. /133./ Hogy mennyire nem csak a landgróft látja benne Molnár, hanem tudományának értékes művelőjét, propagátorát is, mutatja, hogy Grammatikája ajánlásában a filologia profana melletti érveléséhez idézi Mórict véleményét is e kérdésben. /134./

Dicséri Molnár pártfogóját úgy is, mint aki szorgalmazza a biblia német nyelvű kiadását, megemlékszik a pártfogolt editorról: „Es az ki magadis, Nagy királyoknak/ kikeről előbb emlekeztem/ példájockal, ez elmúlt esztendőben, az Böczületes Sönfeldius Gergel által ékesen kiboczatot Nemet Bibliával nepedet megajándékozta...” /135./ „Az itt említett bibliakiadás figyelmet érdemlő, mivel az lutheranus szöveg hagyományokra támaszkodik, lényegében a lutheri szöveg kiadása, a summák kivételével: Biblia Germanica Lutheri... cum locis communibus per Gregorium Schonfeldium, in folio. Casselis, Wessel 1601.” /136./ Jelen esetben nyilván a német nyelvűség ténye a jelentős, Molnár nem is reagál- noha nyilván ő is tudta- a felekezeti eltérésre, abból fakadó különböző szöveg hagyományra, és az openheimi és hanau előszó is említ még” sok különböző nyelveken való bibliákat” s ezek zöme nem protestáns, legalábbis nem kálvini, de valamennyinek abban látja a jelentőségét Molnár, hogy nemzeti nyelvű fordítások, mint ahogy a Tremellius-Fr. Junius is csak egy szempontból fontos számára:” Mert ez fordításnak példájával egyéb idegen nemzetek is egybevetven az ő nyelvekre való fordítást, megjobbították.” /137./ Említ katolikus kiadványt is, Albertus Widmanstadius 1555-ös bécsi újszövegség kiadását, amiről elismerően szól, s talán nem véletlen, hogy megemlíti e korábbi kiadás akkor aktuális célját is, amivel a szíriai egyház szétdarabolódását kívánták meggátolni; mint láttuk, Magyarországon is aktuális volt a fenyegető probléma: „Az diczeretes emlekeztető Ferdinandus Czaszar, 1555 esztendőben, az ... Új Testamentomot, Béczben ékes bötücekkel kibocztattatta, Widmanstadius Albert által az ő fő canfellariusa által, es nagy bővességgel küldte ajandekon az Syria-jának, hogy az ő náloc

szakado félben valo Keresztyen hitet felepitene." /138./ Az oppenheimi kiadás elismerően szól katolikusok bibliakiadásáról is, azért, mert azok „köz nyelven olvasni... különbkülömb nyelveken kinyomtattyác az "ibliat", tehát az anyanyelvi fordítás próbálkozásait köszönti azokban, emellett elvész számára a katolikus teológiai állásfoglalás, exegézis felekezeti jelentősége, amire oly éberen figyelt még gönczi mestere, mikor a Vulgata „hamisításait” vette számba: „Es noha volt szandékoc elein a Papistaknac, hogy a szent "ibliát ne engednéc idegen és köz nyelven olvasni és kinyomtatni, de az Isteni igasságnac ereje által, szandékoc vissza fordítatván, ökis innár igen szép formákban különbkülömb nyelveken kinyomtatattyác az Bibliát. Németül a Bavariai Papista Theológusoc ekesen boczattác ki; kinyomtatattyác Coloniabanis márgon valo magyarazatoc-
kal, öreg formában; mellynec olvasására, szép rhythmusockal és praefatiockal intic a Német kösséget. Melly forditast énis megtekintéltem, midön az mi Bibliánknac első kinyomtatásában esett fogyatkozásnac, megjobbításában munkalkodnám; és ugyanon kiböczatanám közép formában.” /139./

A források valóban meglepő szabad kezelését bizonyítja Thiene-
mann Tivadar megállapítása is, mely Szenci német forrására világít rá: „...Molnár a Károli-biblia átdolgozásánál felhasználta az első Luther ellenében készült teljes, katolikus bibliafordítást; ennek szerzője Johann Dietenberger mainzi kanonok, aki közvetlenül Luther ó-testamentumának megjelenése után, Lutherral versengve fordította le az egész bibliát németre. Fordításának címe; Biblia bider Allt vnd Newen Testamenten.. nach alter inn Christlicher Kyrchen gehabter Translation. Durch Joh.Dietenberger new verdeutsch. Meyntz, 1534... Molnár tehát egy Luther ellen készült katolikus biblia alapján javította károli fordítását..” /139./B./ S ezt Molnárnak

is tudnia kellett, hiszen a szóbanforgó kiadvány nem rejti véka alá forrásait sem: „Biblia ex Latina Vulgata in linguam Germanicam translata a Joanne Dietembergero, dicata Alberto, Electori & Archiepiscopo Moguntino, in folio. Muguntiae 1534.” /139./C./ Forrásai megválogatásánál itt távozik el legmerészebben Molnár mind a múlt századi /u.i.: XVI.sz./, mind saját századának gyakorlatától-- különösen a magyarországi gyakorlattól--, mivel éppen a reformáció szöveg-hagyományával, forrásértelmezésével, teológiai gyakorlatával oppozícióban lévő munkákra hivatkozik, és használja azokat. Olyan eklekticizmus dokumentumaként értelmezhetjük ezt, melyet táplál egyrészt a profán filológia teológiai indifferentizmusa, másrésztől közvetett kapcsolatban áll azzal a nagyon is tudatos szándékkal, mely irenikus, kiegyenlítő megfontolásból lényegesen módosítja az 1607-8-as káték eredeti szövegét.

A filológia profana szempontja érzéketlen a konfesszionális kötődésre, kiszabadul a teológiai kontroll megkötöttségei alól, amint az előzőekben viszont éppen azt láttuk, hogy „Sönnfeldius Gergel” lutheranus szöveghagyományu munkáját is használta, s e kettő teológiai kontroverziája nem gátolta a filologia profana mindkét műben meglévő eredményeinek kamatoztatásában. Ugyancsak ezzel magyarázható, hogy nem érzékelte a B.T. erőteljes Luther ellenes szándékát, illetve elsiklott fölötte. /139/C/a./ Ilyen jelentős hitágazati különbségekbe ágyazódó szövegkiadások-- melyek a katolikustól a lutheranuson át, Sönnfeld kryptokálvinista szövegétől a kálviniig ivelnek-- csak a filologia profana nézőpontjából olvadhatnak össze ellentmondás mentesen fordítandó textussá.

A filologia profana éppen a reneszánsz vívmányai közé tartozva a XVI-XVII.századra végleg elnyeri méltó megbecsülését Európa tudo-

mányosságában. Mindenképpen a laicizálódás fontos komponenseként tartjuk számon, és az európai fejlődésben is a „philologia sacra” szorító öleléséből bontakozik ki, hogy önálló utakat teremtsen magának. A sok kínálkozó példa közül elegendő Erasmusra hivatkozni. A további kiteljesedésnek jelentős impulzust ad a reformáció, amely döntő lépésként anyanyelvüvé teszi a profán filológiát, s innen szivárog aztán szét nyelvészetet, irodalmat, művelődéstörténetet táplálva. Szenci éppen ennek a változásnak a kellős közepén jut Németországba, s e metamorfózis sugarai világítanak munkásságába úgy, ahogyan azt Turóczi-Trostler József vizsgálta Grammatica-jában és Psalterium-ában. Molnár Albert munkáit szemlélve szinte a szemünk előtt bontakozik ki az a folyamat, amelynek során a filologia profana egyre tökéletesedő megvalósulási lehetőségeit keresi, melynek csúcspontja nyelvtana és zsoltárai; de az elmondottak alapján világossá vált: ebbe a sorba illeszkedik bele bibliakiadása is.

A profán filológia legkiválóbb képviselői nem kapcsolódnak törvénytörően az adott kor legprogresszívebb világnézeti, teológiai áramlataihoz, hiszen ellenpéldaként elegendő Justus Lipsius, vagy Scioppius nevét idéznünk, akik tudósi erényeik mellett a retrográd ellenreformáció konvertitájává váltak. Azonban hasonló figurák szem előtt tartásával is azt mondhatjuk, hogy nagyobb részt a reformáció szellemi mozgásai lökték őket a világi érdekelt-ségű tudományosság röppályáira. A XVII. sz. elejére végzetesen pluralizálódott az európai protestantizmus, s éppen erre az időszakra esik a belsőleg szétforgácsolódott világ heves küzdelme, s ezzel párhuzamosan a szétforgácsolt részek élethalálharca az ellenreformációval. A protestantizmus táborán belül e fokozódó

válságban számtalan megoldási kísérlet vetődött föl, azonban azok zöme az adott felekezet teológiai presztízsének védelmét vállalta, s így alakultak ki a felekezeti ortodoxiák a XVII. század legelejétől. /139.D. Mind a lutheranus, mind a református ortodoxia az egymás ellen folytatott dogmatikai, teológiai küzdelmen kívül alapvető fontosságúnak tartotta az ebben az időben keletkező heterodox áramlatok innovatio-i ellen vivandó harcot. A továbbiakban az ideológiai, világnézeti progresszió legjelentősebb képviselői éppen e heterodox áramlatok képviselőinek sorából rekrutálódnak, és főként ők őrzik meg és adják tovább egyre inkább világiasodó műveltségideáljukat./139./E./

Harmadikként egy olyan megoldási kísérletről kell szólnunk, amely már főként világi forrásokból táplálkozott, s a kor szorító világnézeti ellentéteiből a megkönnyítő, nyugalmat adó „secessio” útján a tranquillitas belső lelki harmóniáját igéri, s ez az uj-sztoicizmus. Képviselői között számos olyan kiválóságra lelünk, akik a polgárias műveltségeszmény hű őrei, s ezek közül egy: Janus Gruter a XVII. sz. elején Szenci Molnár Albert közvetlen környezetében, Heidelbergben, a Bibliotheca Palatina-ban tevékenykedik./139.F/

Az eddig taglalt megoldási kísérletek közül valamennyinek van képviselője Pfalz, Hessen kulturközpontjaiban, s közülük sokakkal érintkezik Molnár, egyik- másikkal tartós kapcsolat, bensőséges barátság szövődik. Így foglal helyet e kör ortodox s zektorában J. Piscator, A. Scultetus, a későbbiekben a presbiterianusokkal szimpatizáló Bisterfeld, az ujsztoikusok részéről a már említett J. Gruter. A szóban forgó áramlatok--az ujszticizmus kivételével--sokféleségük ellenére egy dologban azonosak: határozott dinamizmus, offenzivitás jellemzi őket. A sztoa pedig hangsúlyozottan a kontemplativitást részesíti előnyben.

Negyedikként kell szólnunk arról az áramlatról, amely a keresztény egyháztörténet hosszú századai alatt buvó-patakként sokszor előbukkant, hogy évszázadokig aztán ismét hallgatásba kényszerüljön, s ez az irenikus mozgalom. Talán ez választja a legmeredekebb és legkeskenyebb ösvényt kora ellentmondásai között. Különösen nehéz cselekvési lehetőségek közé szorul e szándék a XVII. sz. elején, amikor a protestáns felekezetek közötti szakadék egyre nő, ugyanakkor egyre sürgetőbb igénnyel kellene a pluralizálódott protestantizmus erőit egyesíteni az ellenreformációval szemben. A legjobbak számára világossá válik, hogy a felekezeti ellentétek mögött végzetesebb erők leselkednek, a teológiai kontroverziák mögött megérzik a harmincéves háború tragédiáját, ahol a protestantizmus képviselőiben Európa polgárosodó, polgárosulni vágyó része mérkőzik meg az ellenreformáció ideológiáját teremtő fefeudalizálódó világgal. Az irenikus mozgalom szorosabban véve a teológiából kibontakozó áramlat, ahová igyekeztek eljutni még a katolicizmusból is; a XVII.sz. elején, a tridenti zsinat után néhányan a katolicizmus-protestantizmus unióját megvalósíthatónak tartották: „.....qui partim romanam ecclesiam cum protestantium sanctioni coetu coniungi posse, putarunt, partim consilia dederunt de utraque parte, ad pacem ac concordiam adducenda.” /139./G./Nagy népszerűségnek örvendenek éppen a XVII. sz. eleji kiadványok révén: Georg.Wicelius korábbi kibékítő, egyeztető szándéku munkái, s ezek az évek inspirálják Georgius Cassander jámbor szándéku munkáinak újbóli világra bocsátását 1608-ban és 1612-ben Leidenben, majd ugyancsak 1612-ben Strassbourg-ban. /139./H. Ez a korszak ösztönzi Th.B.Milletterius unionista tevékenységét./139.I./ Lutheranus részről is találkozunk hasonló kísérletekkel, Georg.Calixtus nemcsak

a lutheranus-kálvini irányzat megbékítésére törekedett, hanem a protestantizmus és katolicizmus ellentmondásait is igyekezett egy békés modus vivendi-ben elsimitani:" Ex lutheranis huc referendus est: Georg. Catixtus, quem paci, non solum inter lutheranos ac reformatos; sed etiam pontificios conciliandae, operam dedisse, constat." /139./J./ Az 1610-es évektől kezdve egymást követően jelennek meg művei Helmstadt-ban. /139.K./

Az irenikus mozgalom legkiemelkedőbb képviselői a XVI-XVII. század fordulóján jelentkeznek, s legsűrűbben Pfalz tájékán hallatják hangjukat: „Aetate hac/ u.i.: XVII.sz./ praecipue inter reformatos multi fuerunt, qui se praeberent pacificatores ac consilia darent de sacrorum suorum sociis ac lutheranis coniungendis. Primi nominandi sunt Palatini..." /139./L./

A XVI. században tartott „consensus Sandomirensis" /MDLXX./ és az 1595-ös thoruni nemzeti zsinat unionista elvei, irenikus magatartása utáni érdeklődést dokumentálja, hogy a thoruni határozatokat kétszer is megjelentetik a század elején Heidelbergben: „...consensus... actis et conclusionibus synodi generalis thoruniensis, MDXCVI. ac Heidelberg MDCV, MDCVI." /139./M./ Ezzel egyidejűleg jelenik meg pfalzi teológusok tollából a :„Treuhertzige vermahnung der pfaltzischen kirchen an alle andere euangelische kirchen in Deutschland, MDCVI." című kiadvány, amit a Molnár Albert köréhez közel álló M.Goldast is átvesz: Politischen reichshaendeln c. kiadványában. /139./N./ Alig három évvel később újabb művek láttak napvilágot Pfalzban, hogy a kísérleteket folytassák a meg-megújuló támadások közepette is: „alia in lucen exierunt Palatinorum scripta pro pace ecclesiastica, cuius generis sunt: Friedfertige anbietung christlicher bruderschaft, MDCIX,... Ausführlicher bericht, was die reformirten kirchen in Deutschland glauben und nicht glauben,

MDCIX... Anhang des berichts, gestellet durch die heidelbergischen theologen, MDCIX., ac quaedam alia..." /139./O./ Az erőfeszítéseket D.Pareus nagy hírv munkája, az Irenicum 1615.-ös heidelbergi kiadása tetőzi be.

E teológiai kísérletek nem válhatnak el a pfalzi politikai, egyházpolitikai viszonyoktól, valahogyan azok viszonyai is viszsztatükröződnek a teológiai mozgásokban, ugyanakkor a kettő visszahat egymásra. /139.ö./ S valóban, már a XVI.sz. legvégén IV.Frigyes pfalzi választó egyházuniót célzó törekvése politikai unióvá válhatott, s ennek volt elszánt harcosa Pareus. A teológiai argumentáció mellett érvelésének legfontosabb célja az volt, hogy visszaántsa az ádáz ellenfeleket a készülődő háboru veszélyéből. A kölcsönös ortodoxia politikai folytatását Pareus a háboruban látta, igaz ugyan, hogy leszűkítve látta a nagy háboru előestéjén a konfliktusokat, és azok okozóivá a felekezeti ellentéteket abszolutizált művét mégis joggal tekinthetjük teológiai megközelítésű békedekretumnak. „.....viam planam placidamque ostendere voluit, qua ordines theologique protestantes ex tot bellorum ac contentionum Labyrinthis emergere, & pacem ac concordiam consequi possint." /139.P./

S éppen Pareus adja ki a neustadti bibliát, amelyik Luther szövegét veszi át, s vele a két felekezetet akarta közelíteni, de csak mindkét oldal ortodoxiájának támadását érte el. /139./R./ Minden bizannyal hatással volt e közeli példa Molnár bibliakiadásaira, illetve Pareus álláspontja is befolyásolhatta 1607-08-as kátékiadásának türelmesebbé formálásán. Nemcsak Pareus ideálja formálhatta azonban Szenci irenizmus felé hajló magatartását, volt az irenikus mozgalomnak egy olyan változata, amely nem elsődlegesen teológiai indíttatásu volt, és ennek egyik legkiválóbb képviselőjét, Matthias Berneggert, ugyancsak ott találjuk Molnár baráti körében.

S éppen az ő személyében láthatta Molnár megtestesülni a világias műveltségesszményt, összefonódva a felekezeti egyetértés hirdetőjével, a béke elszánt harcosával. Bernegger „... már az egész ember, az egész társadalom, ...átnevelését... a felekezeti gyűlölet, a vakbuzgóság megszüntetését, az ellenséges nemzetek megbékítését, a háborúk megakadályozását tűzte ki programul... Elítéli a katolikus ellenreformációt, a türelmetlen protestáns ortodoxiát, az erőszakos térítés minden formáját. Jelszava: béke és vallási türelem..."/139.S./ Környezetében ott van M.Opitz, Kepler, egyik irányítója a Nyelvművelő Társaságoknak, Költői Rendeknek.

Ezek után fölvetődik a kérdés, hol jelöljük ki Molnár helyét, orientációs irányát a XVII. sz. első éveinek áramlatai között? 1617-ig terjedő pályaszakaszában az ujsztoicizmus nem jelentkezik. Már az eddigiekből is gyanítható ugyan, de egyenlőre csak munkahipotézisként fogadjuk el: Molnár felismerhető szándéka 1617-ig az ortodoxia tudatos lazítása, s ezzel szinkronban építi föl életművének leglaicizáltabb, leginkább világi jellegű, s egyben irodalomtörténetileg legértékesebb részét, e világnézeti program és tudományos tevékenység eltéphetetlenül kapcsolódik a másikhöz. Természetesen Molnár nem a Pareus által képviselt irenikus teológiai áramlat első vonalának harcosa, s azt sem mondhatjuk, hogy hogy Bernegger keplerianus merészségű szemléletének következetes kisugárzója. Mindkét szellemi kisugárzás Szenci sajátos --magyar sajátosságokkal determinált-- műveltségi, nemzeti érdekeltségű prizmáján interferál. Abban a falanxban keresi a helyét Molnár, melynek Pareus és Bernegger vezető alakjai. S hogy ez valóban tudatos tevékenység-- melyet eddigi irodalomtörténetírásunk nem regisztrált, vagy alábecsült-- a későbbiekben mutatja kátékiadása, ill. az "Idea Christianorum..." c.-- e korszakot lezáró kiadványa.

Vagyis visszatekintve és összegezve az eddigieket, s kissé előre pillantva: egyre nyomatékosabbá váló indokaink alapján elmondhatjuk, hogy Szenci Molnár Albert tevékenységének az *Idea Christianorum...* kiadásával lezáruló szakasza sajátos homogenitást mutat, melynek két legfontosabb komponense az ortodoxia lazítására, irenikus kiegyenlítésre való törekvés, összefonódva egy egyre inkább világiasodó műveltségeszménnyel. E két összetevő korrelativitását mutatja, hogy 1617-től a kiegyenlítő magatartás helyére az ortodoxia szolgálata lép, s ezzel szinkronban elsorvadnak profán tudománya eredményei, illetve redukált jelentőséggel az ortodoxia szolgálatának ancillájává jelentéktelenedik.

Most sem furakodik az elismerő szavakkal, ha katolikusoknál látja az anyanyelvűség jeleit, s később, mikor már itthon a Vágselyei révnél találkozik Veresmarti Mihállyal, elmarasztalása mellett jó szóval nyilatkozik a háborgó konvertita magyarra fordított könyvecskéit emlegetve: „... ő is azt mondá, hogy magyarra fordított könyvecskémet látta. Bizony szeretöm is, ugymond, az orthographiát /nyomtatás módját/ benne...”/140./

Még a latin nyelvű bibliák száma is meghaladja azt a számot, ami ténylegesen elképzelhető módon szabályozta saját kiadását. Akkor miért emleget ilyen sokfelhasznált forrást Szenci?? Szüksége volt jelentős munkák, szövegmagyarázatok tekintélyével nyomatékosítani saját kiadványának teológiai, exegetikai autentikusságát, ahol a nevek, kiadványok jobbára csak kutató, vizsgálódó tologusok ilyen irányú várekozásának felel meg?? Hiszen maga nem élt-- vagy csak alig-- az ezek által biztosított lehetőséggel, a filologia sacra korrekcióival, mondhatjuk, -- a sok idézett tekintély árnyékába húzódva-- mintegy kitért annak feladatai elől, hogy más vonatkozásban-- a filológia profana szempontjából-- annál tökéletesebbet alkosson.

Azonban éreznie kellett, hogy ilyen jellegű érveléshez nem jelent optimális fórumot bibliakiadása előszava, s ezt részben már megtette és még megteszi más előszavaiban, ajánlásaiban, így Dictionariumában, de főként Grammatica-ja esetében.

Az oppenheimeri előszó, hasonlóan az előbbihez, mellőzi bármilyen felekezet megnevezését, vagy valamilyen szempontból történő kiemelését, elmarasztalását, nem törekszik karakterisztikus felekezeti állásfoglalás megfogalmazására. Ellenben -különösen az első részben- visszatérő gondolat az emberi test tagjainak egymásra utaltságához hasonlóan a lelki közösség, az egymásért való szorgalmazatosság, a Krisztusban megtestesülő emberi egység atyafiui szeretetére való intés, vágyakozás az után. Főként Pál leveleinek motivumai nyomán fejti ki mondanivalóját, s olyan locusokat idéz, vagy azok parafrázisát, melyek fontosságát, jelentőségét már a Biblia Tigurina szövegéből aláhúzásával kiemelte, vagy a NB.-vel megjelölte: "Szent Pális a midőn pedig atyafiui szeretetre és alázatosságra akar bennünket tanítani, az emberi testben való tagoknak egymásért való szorgalmazatosságokat, és egyességeket adgy előnkbe. /I.Cor.12./12, Eph.4/4... szent Pális bizonygyal tanit, hogy miis mindnyájan ugyan azon módon, és azon eszköz által idvözüllyünc, amint idvözült az Abraham./Rom. 4/23./ Es a mi Atyáinc az pusztában amannánac, vagy mennyei kenyernec példazattyában mindnyájan egy lelki eledelt öttec mivelünc, és mindnyájan eg ' lelki italt ittanac." /I.Cor.10/4./ Ha mindezt figyelembe vesszük, akkor negativ választ kell adnunk korábbi kérdésünkre, vagyis, hogy Molnár ~~ed~~íciójával ellenkiadvány szerepét vállalta volna a bártfai biblia ellenében; akár a lutheranusok vagy katolikusok elleni polemiát vállalta volna./140/A./

Tudjuk, hogy az a humanizmus, türelmesség, amelyik körülvette Molnárt Strassburgban, irenikus békevágy, mely feléje sugárzott

Bernegger környezetéből, különböző kapillárisokon keresztül felszívódott Molnár műveltségébe, formálta ízlését, állásfoglalását a világ jelenségeiről. /141./

Ezen magatartáshoz még bizalmat ad a század első évtizede Pfalz és Hessen tájékán, bár már az erjedő ellentétek jele az 1608-ban megalakuló Protestáns Unió és kevéssel később a Katolikus Liga 1609-ben. Mindkét bibliakiadás előszava-különösen az oppenheimeri- ebből a pozícióból ítéli meg a szent szöveg feladatát, jelentőségét, de főként az emberi világ feladatát. „Pörpatvar ninczen nékem kedvemben”-- írja Szenci a CXIX. zsoltárban. Ahogyan vitázik ekkor még, mindig a magyar nyelvű kultúra érve, új, profán tudománya teremtesének argumentuma a hazai, csak felekezeti érvet, polemiát várókkal. Ez járul még többletként a már említett filologia profana mellé. S hogy ennek érthessük jelentőségét, csak emlékeztetnünk kell arra, hogy 1610-ben ítélkezik a nagyváradi zsinaton nagyhatalmu Hodászi Lukács az episzkopális egyház ellen lázadó Ujfalvi Imre felett, s epébe mártott tollal dul a szűkebbül acsarkodás a felvidéki lutheránusok és kryptokalvinisták között, kötetek duzzadnak Krisztus testének "evéséről," s ezekben az esztendőkből izzik fel Alvinczi Péter és Pázmány Péter ádáz küzdelme. Tehát ami a bártfai bibliánál-akarva-akaratlanul--- a protestáns felekezetek távolodását eredményezte volna, nem mondható el ugyanez a szándék Molnár kiadásáról, tompított felekezetiség, szinte már indifferentizmus jellemzi az

oppenheimi előszava éppen az ellentétek nélküli egyetértés gondolatát fogalmazza meg, de indirekt módon erről vall az egységes magyar kulturát, nyelvet gazdagítani akaró szándék is.

Vajon hasonló megfontolás rendelte-e a biblia mellé az újból kiadott Psalterium-ot és a Heidelbergi Kátét is??

m./

Hogy régi terv valósult meg 1608-ban, mutatja levelezése. Már 1602. jun.22.-i levelében kéri tőle Taksonyi Péter a káta. újbóli magyar fordítását és kiadását a biblia mellett, és felhívja figyelmét arra, hogy üdvös dolog lenne a biblia német kiadását tanulmányozni és utánozni, a lobwasseri asoltárfordításokkal együtt. „Catechesis Palatina, nimirum occurrisset olim typis Ungaricis evulgata, denuo erat vertenda per me, ob eorum, qui meae subsunt ferulae, commodum: eam tibi, si domini patroni consensus hoc traxit et plusquam lacrimabili saeculo de biblis edendis accessisset, missurus eram, quo et voti compos factus fuisses et Germanicam biblicorum editionem imitari cupiens psalmos Lobwassericis modis ordinatus et indicem eo seduliori cura apposuissem.” /142./ Ismeretes a Psalterium előkészületeit övező várakozás, de Catechismus kiadása is honi igények kielégítésére történt. Már 1608-ban a sokféle „doktrina” nehéz, gyermekeknek alkalmatlan voltáról ír Sziggyártó Lukács /142./, de ugyancsak Sziggyártó 1611-ben az ubiquitariuskor veszedelmét panaszolja: „...Patria nostra misera ubiquitariorum fere coinquinata...”, s ellenszerül annyi káta, agenda sokféleségének, ellentmondásának megszüntetésére egy, mindenkitől elfogadott változatot kér Szencitől,

remélve attól a lutheránusok calumniájának megszüntetését is: „Nincs egy patronusunk is, ki nos Helveticae confessionis homines vigasztaljon oltalmával... Peto, si non obtundem rogatu, curet Agendam, ut vocant, Helveticam labors, opere a multis enixe inter tot diversitates formularum in Hungaria habitarum expetitam. Tu tua opera Hungariam hac etiam in parte adiuvere potes, prout adiuvasti multis et Catechesi, quam omnes ecclesiae, secundum mandatum dominorum seniorum docendam suscepimus.” /143./ A hazai várakozás tehát a Catechismus kiadásával is polemikaihoz remélt-- joggal-- segítséget, az egységesülésben az önvédelmi fegyvert látta.

A Psalterium kiadásától az itthoni környezet sem várt efféle küldetést, felekezeti apológiát. Hasonlóan a hanaui és oppenheimeri előszóhoz, zsoltárait is az egész nemzetnek dedikálja: „Felőtte igen kerem, hogj nem csak en magamat, hanem az egész Magyar nemzetet/melynec ez könyv kiválkeppen szolgaland/jo akarattjockal es kegyjessegökvel máltoztotassa Felsegtec.” /144./ Nagy gonddal kitér arra is, hogy megnyugtasson mindenkit; nem áll szándékában az eddigi hagyományok ellen támadni: „.....gyakran kérem azt az Ur Istentől... szent lelkével úgy vezérellye, hogy senkinek ne legyen botránkozására, hanem az hiveknec seregeiben ölhessec egyebeknec hasznokra... Mivelhogy azhoz nem olly szandékból fogtam, hogy az előbbéni szokot énekeket ki akarnám venni az hiveknec kezeiből, avagj hogj ezeket egyebekénél eke-sebeknec alitenám.” /145./ A zsoltárok legnagyobb erénye esztétikai tökéletességükben fejeződik ki, amivel meghaladja minden korábbi elődje próbálkozását, de figyelmet érdemlő, hogy már 1607-es kiadásának függelékébe olyan darabokat is fölvesz, melyek nem poétai invenciójukkal, vagy fordítói erényeikkel

számottevőek, hanem különböző teológiai problémák, biblia történetek didaktikus célú megverselései, magyarázó, tanító szándékkal./Pl: Az Vr vaczorája előtt, Az szent vaczora után, Hazassagrol valo enec, Anna asszony háláado éneke, az Vrnac imadsaga, Az apostali Credo, Christus szenvedesenec es halálánac historija//146./ Oppenheimeri zsoltárkiadásának függelékében pedig olyan énekeket is elhelyez, melyek tanúsítják Szencinek az egyházi énekekkel szembeni liberalizmusát, így például Bornemissza bölcsődalát is. /147./ Tehát a zsoltárok liturgikus jellegéhez többletként járult először az esztétikai megvalósítás, de az említett pedagógiai szándék és liberális szemlélet is Szenci európai tájékozódásának lenyomata.

„Szenci Molnár Albert egész munkásságára a hazai reformátusság kulturális, pedagógiai és vallási szükségleteit igyekezett kielégíteni.”---írja Pirnát Antal, fenti megállapításunkkal egybeesve, és szűkitve az általános megállapítást a Psalterium-ra. „Nála is együtt jelentkezik ennél fogva a tudományos-humanista tevékenység és az ortodoxia szolgálata... s zsoltárfordítása sem csak kegyes célt szolgált, hanem--még ha szerzője szándékától függetlenül is-- reneszánsz poézis.” /148./ A Psalterium szándékával, megvalósításával azonban túlmutat az ortodoxia rigórozusan szűkös határain, sőt azt is tudjuk, hogy Erdélyben a megmerevedő ortodoxia bizalmatlanul, tartózkodóan kezeli azt, igyekszik érvényesülő hatását semlegesíteni 1636.-ban az „Üreg Graduál”-al, és csak 1643-ban engedélyezi a marosvásárhelyi zsinat-- egyelőre ugyan csak hétköznapiakon-- a „franczia nótákra írott zsoltárok” éneklését.

Azonban a liturgikus éneklés gyakorlatának átalakítása mellett más, közvetett hatása, jelentősége is volt a Psalteriumnak, a benne rejlő lehetőséget ismeri föl és használja ki a puritanizmus, mikor szinte kizárólagossá emeli a francia nótákra írott zsoltárok éneklését. Azonban a Dávid-féle zsoltárok diadalra jutásának volt egy nagy hátráltatója, t. i. a graduál, illetőleg a ref. egyházban még mindig erőshierarchiai szellem, mely mint az egyház alkotmányban, úgy a kultuszban is a papi tekintély, a papi befolyás emelésén fáradozott és úgy találta, hogy a szertartásos ének mellett a pap szerepe kiemelkedőbb, mint ha az ének tisztán gyülekezeti énekké lesz... A puritanizmus ellenállhatatlan erővel terjesztette a zsoltárokat, úgy hogy már 1643-ban kánonnal kellett a graduál védelmére kelni. A marosvásárhelyi generális zsinat első végzése szerint „a franczia nótákra írott zsoltárokat avagy csak hét köznap lehet egyszer s máskor énekelni.” ...diadalát /u. i. : a Psalterium/ tulajdonképpen annak köszönheti, hogy a puritanizmus, ... eszméivel teljesen átalakította az egyház közfelfogását az egyházalkotmány, a dogmatika, a kultusz s így legközelebb az éneklés tekintetében is.”/149./ Pirnát Antal is hasonló megállapításra jut a kérdést vizsgálva: „A puritánus mozgalom Szenci Molnárnak elsősorban az ortodoxián túlmutató vallásos alkotását, az egyéni, személyes vallásosság, a kegyesség gyakorlása szempontjából kiválóan hasznosítható zsoltárfordítást becsülte meg...”/150./ A hanaui és oppenheimeri biblia szándéka, megvalósítása egészében nem az ortodoxia szempontjainak tesz eleget, a Psalterium sem, arculatát főként a tudományos-humanista szándék, tevékenység határozza meg. Utolsó részeként kiadványunknak a Kátét kell megvizsgálunk!!

n./

Mennyiben felelt meg Sziogyártó Lukács-- és a hazaiak--
várakozásának Molnár Albert Káté--kiadása??Hogyan értelmezi
sajátosan hazai szempontu feladatát Szenci,járul-e hozzá itt
is valamilyen többlet?

A protestáns ortodoxia kifejlődését az egyes egyházak-
nak egymástól való folytonos eltávolodása dikteti. Így Magyar-
országon is --főként Erdélyben-- a XVII.sz. elején beszélhe-
tünk egy sor speciális tényező eredőjeként az ortodoxia meg-
jelenéséről, kialakulásáról. Természetesen nagy jelentőséget
játsszik ebben az ellenreformáció térnyerése és a vele való
küzdelem,majd a század huszas-harmincas éveitől az államegyház
megteremtésének kísérlete, főként már I.Rákóczi György uralma
alatt. Az ortodoxia egyrészt zárt, megcsontosodó teológiai
rendszer, a hozzá való merev ragaszkodás,másrészt törekvés
az ennek megfelelő egyházzervezet kiépítésére és művelődési
koncepció megvalósítására. Az ortodoxiát általában a recesszió
kifejezőjeként szokás emlegetni, különösen, ha figyelembe vesz-
zük, milyen progresszív mozgalmak terjedését igyekezett meg-
gátolni./Puritanizmus,presbiterianizmus, coccejánizmus, karte-
zianizmus/ A jobbára negatív előjelű dogmatikai rendszer azon-
ban speciális történelmi, konfesszionális viszonyok között idő-
legesen történelmi progresszió erősítője, támogatója is lehet.
/151./"A külföldi egyetemjárás tehát az a csatorna, amelyen
keresztül az orthodoxia korán,a XVII.sz. elején beáramlik
hazánkba is. Ez időtől kezdve lehet szó magyar református ortho-
doxiáról." /152./Ezek közül a külföldi egyetemeket megjárt
peregrinánsok közül került ki Gelei Katona István és Keserői
Dajka János is-- hogy csak a legprominensebb képviselőket

emlitsük--de Szenci egykori diáktársai: Suri Orvos Mihály, Miskolci Csulyak, Taksonyi Péter, Sziggyártó Lukács is a hazai ortodoxia kialakításában, harcaiban szerepet játszottak. Azonban valamennyien csak egy-két évet időztek a külföldi univerzításon, és még ha Pareus irenikus atmoszférájú környezetében is időztek, itthon a megváltozott körülmények törvényei az intoleránsabb, felekezeti magatartás felé hajlították pályájukat. A hazai közegben más irányú és ütemű szellemi, kulturális, konfesszionális mozgások érvényesültek, mint Pfalz, Hessen tájékán.

E nagy hazai átrendeződés kezdetén Molnár külföldön él, csak 1613 elején tér haza, huzamosabban ekkor tölt néhány évet itthon, s ekkor még nem kell a hazai körülmények követelményeihez igazítani magatartását, szemléletét, és 1616-17 tájáig nem is rendelkezik alá európai szempontú, tájékozott-ságú tevékenységet, munkáját a hazai körülményeknek. Erre csak azt követően kerül sor, mikor Bethlen Gábor támogatását elnyeri és ösztönző impulzusokat kap a nagy fejedelemtől újabb művek alkotására. Mint láttuk, hanaui kiadásának első két darabja: bibliája és zsoltárai nem számíthatók a hazai ortodoxia kívánalmái szerint készült munkának, számos tulajdonságukkal tulmutatnak annak szükségén. Leginkább a kiadvány harmadik része, a Káté fogható abba a gyanuba, hogy-ha nem is direkt szándékkal-- de az ortodoxia kiépítéséhez szolgáltatott eszköz, a polémizálás egyik fő érvét a felekezeti igazság bizonyításához. „A külföldi hatást megelőzi, majd megerősíti és azáltal a magyar református orthodoxya létrejöttét sietteti a hazai polémia is... A század második felétől /u.i.: a XVI.sz./ kezdve a magyar református egyház a különböző hitűek képvi-

selőivel existenciális küzdelemben áll. Ha e próbatételt ki akarja állni, szükséges, hogy kiépítse teljes tanrend-szerét, és ahhoz mindenben ragaszkodjék, tehát meg kell vet-nie orthodoxiájának alapjait."-írja Szabó Géza, majd a ká-téirodalomról szólva hozzáteszi: "A polemiával egyidőben indul meg a ká téirodalom művelése is, amely ugyancsak a ma-gyar református orthodoxia létrejöttét munkálja. A polemiku-sok meggyőződnek arról, hogy nem elegendő csupán a hamis hi-tűek ellen küzdeni, hanem kötelességük az is, hogy igaz hitű-ket propagálják és saját, valamint más vallásu hivek birtokává tegyék. A hitnek ezen uton való terjesztésére legalkalmasabb eszköz az igaz vallás tételeit röviden és világosan összefog-laló mű, a káté." /153./ Az ortodox teológiához és magatartás-hoz feltétlenül pársulnia kell a felekezeti apologeta szán-déknek és a polemikus offenzív jellegnek, amint azt Gelei Ka-tona István megfogalmazta, „Istent dicsérni is csak tudomány-nyal lehet. Nem dicsőítik tehát a Mindenhatót azok, akik „Ke-gyes életet élnek ugyan, de azonban a keresztyéni vallásban igen tsekély fundamentumjuk vagyon ugy-annyira, hogy a vallások között igen kevés különbséget tudnak tenni, sem a magok vallását oltalmazni, sem pedig az ellenkezőt czáfolni nem tudják és ez okon sem hévek, sem hidegek, semmi állhata-tosság nintsen bennük... A predikációkban nem csak az er-költsőkben való fogvatkozásokat kell meg-feddeni, hanem a vallás felől való ellenkező értelmet- is meg kell czáfolni. Minden religion való az övékét dicsérik, ki-ki a maga fazeka mellé szit..." /154./

A kialakuló ortodoxia legfontosabb szimbolikus könyvé-vé válik a Heidelbergi Káté, mind a magyar, mind az egyetemes

európai protestantizmus számára, utóbbi 1618-ban a dordrechti zsinaton deklarálja állásfoglalását. Szenci kiadását megelőzően itthon legnépszerűbb káté-szerkesztmény a Sideriusé és Szárászi Ferenc fordítása. „A Heidelbergi Káté igazi terjedése hazánkban Szenci Molnár Albert működése nyomán kezdődik, azokban az évtizedekben, amikor a heidelbergi egyetem hatása a magyar reformátusok kulturális életében ugyyszólván minden területen döntő fontosságu volt.”--írja Pirnát Antal./155./

Amikor 1563-ban III. Frigyes Beszöszzésére Olevianus és Ursinus megalkotta a Palatinatusi Catechesist, munkájukban kettős cél vezette öket; egyrészt gyakorlati szándékkal a fejedelemség

elsőbb és felső iskolái számára, lelkipásztorok és tanítók számára vallásos könyvet adni, megkönnyítendő az oktatást, másrészt „minden más vallásfelekezetekkel szemben a ref.keresztyének hitvallási meggyőződését tisztán, világosan, kétségbevonhatatlanul mutassa fel.” /155./ Megjelenésével azonos időpontban zárul le a tridenti zsinat, immár véglegessé téve a katolicizmus és a protestantizmus elszakadását, sőt szembenállását, a káté e folyamattal összefüggésben keletkezik, a tridenti zsinat végső anathémiáira is válaszol, tulajdonképpen e szakadást regisztráló apologeta-polemikus konfesszió. Amikor III. Frigyesnek tudomására jutottak 1967-ben a tridenti zsinatnak a reformációt káromlással és átokkal sújtó határozatai, főleg a miseáldozatra vonatkozó végzései, visszavonta az első--második kiadást, helyettesítve, a harmadikkal, melyben már szerepelt a később nagyon sérelmezett és vitatott 80.kérdés,/„a mise alapjában véve nem egyéb,mint... kárhóztos bálványimádás”/ de más vonatkozásban is elhatárolta magát a katolicizmus teológiai rendszerétől, így a 30.kérdésben a megigazulásról, az 57.-

ben a purgatóriumról, a 97-98.-ban a képek tiszteletéről alkotott^a katolicizmusétól eltérő véleményt. Legkeményebben a tridenti határozatokkal szemben helyezkedik oppozícióba a hitvallás, azonban-- ha kevésbé ellenségesen is-- a lutheranizmus és más felekezetek irányába is kijelöli saját dogmatikai határait. Egyértelműen ubiquitas-ellenes, mint azt a 47,48, és 50.kérdés bizonyítja, közvetlenül a Formula Concordiae 9.tézisével vitázik a 44,--a pokolra alászállásról szóló--cikkely, és eléggé látens módon, de azért a predestináció tanát is megfogalmazza a 20. és 54.kérdésekben./156./

A fokozatosan elterjedő káté szerepe a konkrét-történelmi, konfesszionális viszonyok változásával is módosul, s ebbe belejátszik egy-egy ország konkrét helyzete is. Zárt teológiai rendszerével adva volt a lehetőség, hogy adott helyen és időben a kialakuló ortodoxia fundamentumává merevedjék, mint ahogy ez be is következik külföldön és Magyarországon is, itt-hon a XVII. század 30-as éveitől. A káté kezdetben az ellenreformáció terjedő erőivel szemben hirdette az oppozíciót, jelentette a protestantizmus erejét, azonban a következő század második évtizedétől már a megtorpanás manifesztumává válhat. A dordrecht zsinaton a kontraremonstránsok győzelmével a kanonizált káté minden heterodox--vagy annak kikiáltott--áramlat hullámtörőjévé vált, vagy válhatott.

Tekintettel arra, hogy a biblia és a Psalterium kiadásánál az ortodoxián tulmutató szándék is vezette Molnár Albertet,-- sőt zsoltárfordításait éppen egy heterodox áramlat népszerűsíti igazán: a puritanizmus--, feltételezhető, hogy a kátékiadás is idomul a kiadványok/az 1607-es Psalteium, az 1608-as hanaui és az oppenheimi részben/ egységes szemléleté-

hez, szándékához, méghozzá ahhoz, amelyik a káté eredeti teo-
lógiai platformját mérsékelni igyekszik.

A káté előszöve a XVI. század 70-es éveitől kezdve jelentkezik, éppen az urvacsorai viták tüzeiben és unitáriusok körüli csatározások feszültségében és a trinitárius álláspont védelmezésének fontos dokumentuma. /157./ Huszár Dávid 1577-es pápai kiadása a szöveg teljes közlésével fontos missziót töltött be, felekezete teológiai érdekeit védi és az egyház-szervezet létrehozását segíti elő közvetlenül- közvetve, a hitvallás eredeti polemikus-offenzív -apologeta jellege tompítás nélkül bukkan elő, kifejezve kora igényeit. Szárászi Ferenc fordítása nagyon exponált időszakban-1604-ben látott napvilágot, a Bocskai-szabadságharc, a protestáns felekezetek önvédelmi harcának idején és fontos korigényt elégít ki szintén. Eddig még nem beszélhettünk arról, hogy a Heidelbergi hegemoniát vívott volna ki magának, még csak azt sem mondhatjuk, hogy „primus inter pares” szerepet töltött volna be a sokféle katekizmus között. A XVI. század végén tartott zsinatok közül már néhányon felvetődött az egységes káté használatának igénye. Így az 1577-es nagyváradai zsinat is szükségesnek tartja egy azonos káté bevezetését, az 1595-i Felsőmagyarországi Cikkek már mindenütt „egy és ugyanazon káté tanítását” kívánja, de még egyik sem nevezi meg, hogy melyik kátét tekintik normatívának. /158./ Tehát már ekkor erősen felmerül a káté egységesítés igénye, aminek motiválóját kereshetjük teológiai, valláspolitikai és oktatási igényekben.

A különböző káté-szerkesztmények közül csak kevés valósítja meg e három nélkülözhetetlen tényező optimális szinkronját, valamelyik komponens felé billenve a legtöbbet aránytalanság jellemzi.

Elengedhetetlen a dogmatikai-teológiai egyértelműség, aminek a legtöbb református káté eleget tesz a XVI.sz. hetvenes éveitől, és a kor aktualitásaitól függően válik intenzívebbé a kátéirodalom e feladatának hangsúlyozása, vagy éppen megszűnik ilyen feladata. A dogmatikai-teológiai állásfoglalás szoros összefüggésben van valláspolitikai programokkal, mint ezt több történelmi szituáció is példázza. Így az 1567.-es debreceni zsinat egyházépítő munkálatait „bevett hitvallásként” a II. Helvét Hitvallással nyomatékosította, az 1646-os szatmárnémeti zsinat pedig a Heidelbergi Kátét, Siderius kátéját és a Gelel-kánonokat teszi meg fundamentumnak./159./ Az 1608-as kiadású Bocskay-Apológia is-- a konkrét történelmi helyzet kívánalmainak megfelelően-- szinte hitvallásként látott napvilágot, ahol nagyon is fontos volt a teológiai, valláspolitikai szándék igazolása, bizonyítása, s ez a teoretikus, apologeta írás politikai pamfletté tizededik. Természetesen itt az oktatási szándékot más elhatározás helyettesíti.

A kátékiadványoknál nagyon gyakran visszatérő metodikai nehézség jelentkezett: túlzott elvontságukkal, intellektualizmusukkal az iskolai oktatás során nehezen voltak a tanítványok számára befogadhatók.

Amikor Szenci Molnár Albert 1607-ben először, majd 1608-ban másodszor kiadja a kátét, ismét hazai távlatának és európai látásmódja szinkronját valósítja meg. Idézzük ismét Turóczi-Trostler József szavait: "Műveinek egy jelentékeny része fordítás vagy átdolgozás, s a gyakorlati-felekezeti szükségletek kielégítésére szolgál. Eszmei forrásvidékük kivétel nélkül Heidelberg. De mint nyelvi teljesítmények tul-

mutatnak egy felekezet korlátain."/160./ A biblia és a Psalterium-- mint láttuk nem csak mint nyelvi teljesítmény, hanem konfesszionális állásfoglalása miatt is -- valóban tulmutat egy felekezet határán.

Természetesen a káté-- mint egy felekezet reprezentatív manifesztuma-- Molnár Albert kezén sem változhat meg, eredeti rendeltetésével ellenkező értelmű kiadvánnyá, de az eredeti-konceptió változhat a fordító-kiadó kezén. Természeténél fogva a káté nyújt legkisebb lehetőséget arra, hogy Szenci művészi, nyelvészi adottságait kamatoztassa, mint azt a zsoltároknál és a bibliánál megtette. Azonban nyelvi pallérozó munkája 1607-es kiadványán is megmutatkozik, de^a hanau-i editio már fejlettebb nyelvi teljesítmény is egyben. „A két kiadás között lényeges szövegbeli eltérés alig tapasztalható... Ellenben hangtani és helyesírási különbség annál több van... a 2. kiadás általában fejlettebb helyesírást mutat... Haladás mutatkozik az etimológiai helyesírás irányában. S mintha ez a 2. kiadás híveiben tükrözné Sz.M.A. nyelvének hangtani sajátosságait... nem szolgál fordítás ez, hanem szabadabb átültetés: a magyar fogalmazásnak, és kifejezésmódnak megfelelőbb, a magyar fülnek és szájnak kedvesebb, tájnyelvi izekkel is hitelesített szöveg... Mégis a Molnár szövege az, amelyik-- minden ódonságán át is-- leginkább együtt zeng mai fordításunk járásával. Hiszen az... szinte beleépült az utána következő fordításokba, amelyek az övét is tovább csiszolták, az eredeti szöveg alapján s a fejlődő nyelv kívánalmai szerint." /161./ A profán filológia eredményei a káté szövegét sem hagyják fésületlenül. A káté-kiadásban rejlő profán szándék is a filologia profana felől, az anyanyelvűség oldaláról ragadható meg. Példának „az Palatinatus-

béli Fejedelem az Erideric Hertzeg... az szent írásból szedet... Deákul és Németül" írott kiadását tekinti. Kiadványának egyik legfőbb célját a tanításban jelöli meg, munkája terjedelmét és felépítését is ehhez a szándékhoz igazítja-- más igen fontos tényező mellett: "Mivel hogy pedig ez Catekismus Öregszabáso, némelly Tanító az kisdedeknek könnyebbségekre egynéhány rövidebben formált kérdéseket és feleleteket szedte ki belőle, ki többet s ' ki kevesebbet. Mellyek közül én is ez hatvenhetet, egynéhány imádságokkal egyetemben.. Magyarol fordítottam". /162./ A 66 kérdésre rövidítés tehát egyrészt didaktikai eredetű, hogy így minél könnyebb legyen az elsajátítás. A káté Szenci Molnár Albert anyanyelvi, kulturális, művelődési programjának részévé vált.

A hitéletben betöltött szerepe mellett a kátének fontos oktatási, profán vagy inkább profanizálódó anyanyelvi kulturmissziót is szánt.

1621-ben jelenik meg bővített formában latin-görög-magyar szótára /RMK I. 513./, s ennek függelékében jelenik meg a „Syllecta scholastica” címmel ellátott kompendiuma. Ebben hét olyan kisebb-nagyobb írás lát napvilágot, melyek az anyanyelvi oktatással, vagy a nők iskoláztatásának kérdésével foglalkoznak, valamennyi nagyjelentőségű, mert éppen a puritanizmus építi be saját elképzeléseibe Szenci, ill. az általa közvetített iskolapolitikai, oktatási programot. Ezzel a gyűjteményével jelentékenyen befolyásolja a korabeli protestáns magyar iskolázást, „...megállapíthatjuk, hogy Szenci Molnár pedagógiai gondolkörét ... már a nemzeti eszme is foglalkoztatja... s a mi érdekeset idevonatkozólag német tanulmányai során talál, azt-- minden bizonnyal a gondolat terjesztése és meggyökereztetése céljából ki is adja.” /163./

Hetedikként, kiemelt jelentőséggel csatlakozik az „Institutio iuventutis in paedagogiis illustribus inferioris Palatinatus” c. tanulmánya, kiemelt helyét mutatja, hogy még önálló címlapot is kap a kiadványon belül, s terjedelmesebb mint a megelőző valamennyi írás. Ez az iskolai, oktatási rendszert felvázoló traktátus az egykori nagynevű „argentínai” professzor, J. Sturm inspirációja nyomán született, s tudjuk Molnár életének leggondtalanabb évei, szellemi fejlődésének nagyon fontos szakasza köti Strassburghoz, Sturm szellemi örökségéhez. „Egészen bizonyos, hogy Molnár mint a Sturm-féle iskolának volt tanítványa nem tagadhatja meg magát, ezért is emeli annak rendszerét jelentőségéhez mérten terjedelmileg is-- kiadványa középpontjává.. felismeri a hazai nyelv jelentőségét általában a köznevelésben s alkalmazásának szükségességét... egy kétségtelenül Sturm alapján álló iskolai szabályzatot, melyet a helyi kívánsalmak szerint már itt is, ott is módosítottak, saját meglátása szerint, a saját szellemi szűrőjén keresztül követendő példaként ismertet.”/164./ A helyi kívánsalom alatt nyilván a pfalzi gyakorlat átültetését kell értenünk, még ehhez járul Szenci Molnár saját elgondolásának beiktatása a műbe.

Saját elképzeléseinek megfelelően alakítja át a XXIII. fejezetet, ahol a matematika tanítását kívánja elmélyíteni mennyiségének fokozásával és főként azzal, hogy anyanyelvű tanítását javasolja feltétlenül, ellentétben Sturmmal, aki itt is ragaszkodik a latin nyelv használatához....az Institutio a matematika tanításánál is nagyon kiemeli az anyanyelv alkalmazásának szükségességét./Doceant autem Praeceptores Germanice, non Latine!!"/.165./

Az anyanyelv kisegítő jellegű oktatása Molnár Albert rendszerében fokozatosan átalakul és a humaniorák anyanyelvű oktatásának egyik legfontosabb eszközévé a káté oktatása válik, és már a Heidelbergi Káté tölti be ezt a szerepet. Az Institutio Iuventutis már a XVII. század harmadik évtizedétől kezdve érezteti hatását, és éppen legkiválóbb protestáns iskoláink működésénél... „Szenczi Molnár Albert egy folyton forgatott szótár melléklete gyanánt a heidelbergi iskolarendszer leghitelesebb dokumentumát akarta közismertté tenni s az ottani kátétanítás rendjét akarta mintaként hazai egyházi iskoláink, református kollégiumaink elé tárni. Aki akár a sárospataki kollégium még 1621-ből való törvényeit, akár a debreceni kollégium Komáromi Csipkés György által szerkesztett 1657-i törvényeit, akár a többi régi református kollégium szervezeti szabályait egybeveti: legdöntőbbnek a heidelbergi iskolai rendtartása- a Káté szabta iskolai alkotmány-- hatását fogja a találni. Ha a hollandok elmondhatják, hogy egész népiskolai rendszerük kiépülését a Heidelbergi Káté szellemének és formáló hatásának köszönhetik, mi is elmondhatjuk, hogy egész köznevelődésünk századokon át jelentős mértékben olyan népiskolák és kollégiumok keretében folyt, amelyeket nálunk is ugyanez a hitvallásos szellem, ugyanez a Káté formált.”/166./

Az 1607-08-as kiadású kiskáté már azzal a szándékkal készül, amit később vállal az Institutio Iuventutis is. A biblia, a zsoltárok, és a káté anyanyelvű megszólaltatása olyan program, amely a pfälzi iskolarendszer fundamentális eleme. Ebből a perspektívából nézve 1608-as hanau-i és 1612-es oppenheimi kiadásunkat, Molnár Albert az anyanyelvű iskolai képzés

három legfontosabb művet adja közre viszonylag nagy példányszámban, így sajátos felekezeti toleranciával, irenikus szándékkal, profán filológiai készségével alkotott kiadványa a teológiai eredeti, jellegű feladat mellett vállalja a világiasabb szándéku művelődési missziót is, ami európai távlatból eredő oktatási rendszerben keresi a megvalósítás lehetőségét.

Az Institutio II. caputja foglalkozik a káté elméletével, oktatásával, ahol különböző metodikai javaslatok igyekeznek a munkát megkönnyíteni: „Catechesis tota sesqui anni spatio explicanda est, Latine in prima, Germanice in reliquis classib. Laborabunt autem in eo Praeceptores ad unum omnes: ut discipuli non solum memoriae mandent quae a^aestiones catecheticae: verum etiam, quod ediscunt, intelligant... Modus docendae Catecheseos Germanicae erit iste...” /167./ „Elementa praecipuorum articulorum doctrinae coelestis e Catechesi Palatina.” /168./ „Infimi erit lectio harmonica sive solmisatio, quae in Psalmis Lobwasserianis instituetur...” /169./ Amit Heidelbergben, Hessenben és Pfalzban jelent a zsoltárok lobwasseri fordítása és kultusza, ugyanezt jelenti, hasonló szándékkal Szenci Molnár Albert magyar Psalteriuma. A heidelbergi iskola osztályai közül a hatodikban az utolsó, a VIII. pont a zsoltáréneklésre vonatkozik: „VIII. Psalmorum Lobwasserianorum modulatio trivialis.” 170./ Ha végigpillantunk vázlatosan az egyes osztályok tanítási tematikáján, szinte mindenütt első helyen áll a káté latin-német, vagy csak német nyelvű oktatása és rögtön ezt követi mindkét nyelv grammatikájának tanítását elrendelő kívánság, ez utóbbi a legszervesebben támaszkodik a kátetanításra, szinte a grammatikai gyakorlat szerepét is betölti

hitbuzgalmi feladata mellett: „Meta classis primae: I.Catechismi Germanici & Latini.II.Grammatices utriusque. Meta classis secundae: I.Exacta totius Catechismi Germanici recitatio, confirmatio & intelligentia... Meta classis tertiae: Textus Catechetici Germanici integri recitatio,& quaestionum notatarum integrarum, in non notatis autem eorum,quae aliteris Latinis incipiunt, Analysis, confirmatio,&intelligentia tolerabilis... Meta classis quartae: I.Recitatio Catechismi Germanici integri,& quaestionum asterisco notatarum Analysis, confirmatio, & intelligentia mediocris.. Meta classis primae/Heidelberg./ I.Catechismi Germanici & Latini,II.Grammatices utriusque.... Meta classis Secundae: I-Exacta totius Catechismi Germanici recitatio,confirmatio,& intelligentia.. Meta classis quartae: I.Recitatio Catechismi Germanici integri,& quaestionū asterisco notatarum Analysis,confirmatio,& intelligentia mediocris..”/171.

Tehát már az eddigiekből is megállapíthatjuk, hogy Szenci Molnár Albert-- eltérően szinte valamennyi korábbi magyarországi elterjedtségű kátétól-- sajátos értelmezést adott, szerepet szánt saját káté-kiadványának.

Az első református káté szerzői Szikszai Hellopoeus Bálint, Félegyházi Tamás, Beythe István és Siderius János voltak. Szikszaiéről tudjuk, hogy „kifejteni igyekszik a református keresztyénség egész fogalomrendszerét. Ez a törekvés aztán az 3 művet is igen szárazzá, nehézkesé, gyermekek közötti tanításra igen alkalmatlanná tette, amin az újabb kiadásokon keresztülvitt rövidítései, kihagyásai sem tudtak segíteni.” /172./ Félegyházi Tamás munkája túlságosan teoretikus jellegű volt, a bonyolult dunántúli erőviszonyok között igyekezett lavírozni egyeztető óvatosságu munká jával Beythe István -- mint ismeretes, sajnos mindhiába. E kettő főként teo-

lógiai, kegyességi feladatoknak igyekezett megfelelni, Siderius János 1597.-ben megjelent nagy népszerűségű munkája populáris kiadvánnyá vált, főként didaktikai erőnyeivel, szerzője hangsúlyozottan iskolai kiadványnak szánta. „Népszerűségét indokolja rövideége, világossága, közvetlensége, egész szerkesztésének szerencsés volta...Többet nyújtani, tanultatni, az akkori iskoláztatási viszonyok között alig volt lehetséges...Kérdései, feleletei rövidek, kifejezők, színesek, szabatosak.”/173./ Mint már említettük, a heidelbergi káté hazai megjelenése a trinitáriusok önvédelmi harcával függött össze, másik kiadása Szárászi Ferenc fordításában szintén felekezeti, kegyességi célt elégitett ki. Pedagógiai szempontból sem volt megfelelő egyik kiadás sem, mert "korán kitűnhetett a teljes heidelbergi káté kisgyerekek közti taníthatásának lehetetlensége, mert már Sz.Molnár Albert ad ki belőle egy rövidebb kivonatot Herbornban, 1607-ben.. a maga korához képest ügyesen kivontol... és szinte kézzel fogható szemléletességgel szövegez." /174./ „A Heidelbergi Kátéről hamarosan kiderült, hogy miután szerkesztői egyesíteni akarták benne az igehirdetés egységét biztosító hitvallás és gyermekek tanítására szolgáló káté funkcióját, ez utóbbi célra-- kivált a zsangébb kora ifjúságra nézve-- magas színvonala, nehéz mondatai és tulságosan tömör fogalmazásai, valamint terjedelme miatt alkalmatlanná vált. Ezért ismételten készítették belőle un.kiskátékat, amelyekben a leglényegesebb tudnivalókat a lehetőségig leegyszerűsített szövegezéssel foglalták össze." /175./ -- írja Nagy Barna. A Molnár Albert kiadása tehát az első praktikusán tömörített, iskolai használatra is alkalmassá tett káté.

Azonban van egy lényeges különbség a megelőző és Szenci kiadványai között. Huszár David még-- a biztonság kedvéért-- nem is nevezi meg a kátét, és konfesszionális szándékán kívül más nem merül fel, organizáló feledattal látja el fordítója is: „...e kátékiadás már a helvét irány Pápa környéki szervezkedését.. jelzi.” /176./ Molnár Albert kiadásánál nem éri be egyedül a konfesszionális igény kielégítésével, hanem gazdagítja munkáját már világi eredetű töblettel: széles művelődési, oktatási programjának részévé teszi a káté tanítását, és e program profán, világias indítéku kifejezője a vernacula lingua, az anyanyelv használata és ennek egyik legfőbb terjesztője az iskolai használatra célszerűen átalakított magyar nyelvű káté. Ilyen széleskörű anyanyelvi művelődési programba való beillesztése a katekizmusnak, messze valamennyi korábbi kiadás fölé emeli, s talán jogos arról beszélnünk, amit megállapítottunk már eddig is a hanaui kiadvány egyes darabjairól, hogy Szenci ismét az eredetileg-alapvetően-vallásos fogantatású, célú művet kissé profán értelmezéssel ruhazza föl, világi értelmezést nyer. Szenci olyan perspektívába állítja a kátét, ahol annak tompul eredeti funkciója, s ez a laicizáló--anyanyelvi, világi, természettudományos műveltséget is hirdető európai távlat saját erőterében a Palatinatusi Catechismust is változtatja.

A XVI. században még sok káté lát napvilágot, a különböző hitvallások a legoptimálisabb káté megvalósításának útját keresik, a sokféleségben a szeparatizmus szándéka is kifejeződik. A XVII. századra megváltozik a helyzet, a hegemon helyzetbe került kálvinizmus-- főként az ellenreformáció hatására-- az egység megtartását látja fontosnak. „A XVII. század kátétermése már nem olyan dúz, mint a XVI-iké. Itt a sokféle próbálkozás he-

lyett érvényesülni kezd a szelekció; a bevált műveknek újabb és újabb kiadásokban való terjesztése, népszerűsítése. Különösen két káté vezet s jelenik meg, sokszor egy évben kétszer is, az ország különböző városaiban, nyomdáiban, a szinte kánoni tekintéllyel uralkodó heidelbergi és a Sideriusé. Hozzájárult ehhez a krisztályosodási folyamathoz a lelki egység és hagyomány-szerű folytonosság, az u.n. történelmi kontinuitás kialakítására irányuló, ösztönös törekvés." /177./ Már a XVI.század végén megfogalmazzák az egységes káté igényét az 1595.-ös Felső-magyarországi cikkek X.pontjában: "A kátét nem kell elhagyni, hanem az ifjakat naponként szükséges keresztyén hit alapigazságaira oktatni... még pedig mindenitt egy és ugyanazon kátét kell tanítani, nehogy a lelkipásztorok változásával a tudomány és oktatás alapja is megváltozzék a hallgatók világos kárára." /178./

Mintmár említettük, az egységesítés igénye a század elején abból is származik, hogy az ellenreformáció előretörését gyengítsék, a kialakuló ortodoxia is csökkenteni akarja a hitvallások számát; az egységesítés számára nem más, minthogy egy abszolút autentikusnak tartotthoz kell alakítani a többi, egyet kiemelnek, a többi fokozatos elsorvasztásának, vagy megszüntetésének igényével. A szathmárnémeti zsinaton éppen Gelei Katona István kánonait fogadták el kizárólagosnak, mellette még a heidelbergi is vesztett kitüntetett jelentőségéből. Ha megfigyeljük Molnár szándékát, akkor ott is felfedezhetünk egységesítő szándékot, azonban ez nem hasonlítható Gelei Katona elképzeléséhez. Azért akarja elterjedtté tenni a Heidelbergi Kátét--a már említett tényezők mellett-- hogy ezzel is közelítse a magyar hitvallásokat az egységesebb európaihoz és a magyar hitvallások tarkaságát az egyetemes konfessziókhoz.

Itt is Európához akarja mérni, igazítani a hazai gyakorlatot: „Mind ezeket pedig/ u.i.: a kátét és énekeket/ azért is örömesben megczelekedtem, hogy az egyéb Keresztyén nemzetségeknec anyja szent egyházainac ajandekit, az mi nyomorult Ecclesiainkban való hiveckel valamimódon közölhetném: és az mieinket, soc országokban kiterjett hivec seregeinek egyyező tudományával; és az szenteknek egyyességének velem egyitt megondolattyával, az én tehetségem szerint örvendezhetném.”/179./ Ha nem is keresük ezt az „ökumenikus indulatot”, amit Nagy Barna a műről szólva mond--/„Megkapó az az ökumenikus indulat, amellyel erről az előszóban nyilatkozik..”/180.//-----mindenesetre nem az ortodoxia magatartása rajzolódik ki az 1607-08 és 12.-es kiadások előszavából sem, sokkal inkább mondhatjuk, hogy irenikus szimpátiájú magatartása formálja munkája megvalósítását. Tehát a káté vallási értelmezésénél is,-- szűkebb értelmezési eredeti feladatánál is-- az oktrojálás nélküli egységkeresés szándéka vezérli, emellett éppen az 1607-08-as kiadás a káté egyik lényeges, eredetileg nagyon is hangsúlyozott, szándékát-- a polemiát--igyekszik minimumra csökkenteni.

Első két kiadásunk csak rövidített formájában közli a Heidelbergi Kátét, 66-ra olvad az eredeti szöveg, a kérdés-felelet száma. Magától kínálkozna a válasz, hogy praktikus szempontok kurtították meg a szöveget, ezzel is a könnyebb befogadást, gyorsabb tanulást igyekezett volna segíteni Szenci, vagy az anyagi szükség kényszeríthette megalkuvásra, s ezért szerepel a csonkitott szöveg. E feltételezések-- legalábbis az 1607-es első kiadásnál-- nem szolgáltatnak magyarázatot, mivel tudjuk, hogy az 1608-as kiadás végéről azokat a szövegeket hagyta el, amelyeket annak idején pusztán helykitöltés céljából illesztett műve végére: "A 2.kiadás/ u.i.: a hanaui/ végéről elmaradt

az Athanasius-féle hitvallás, négy ének és két zsoltár; ezeket csak házagpótlónak vette fel az 1. kiadásba, "hogy üres levél nem maradna." /181./ Tehát lett volna módja arra, hogy az egész káté szövegét kinyomtassa, de valamilyen szándék visszatartotta, az egész szöveg szelekciójára ösztönözte, és ennek eredményeként más arculatot kapott a káté. Mely főbb pontokon hagy el szöveget Molnár, vagy rövidít, finomítva átír? Kiderül, hogy olyan szövegrészek maradnak vissza, melyek erősen kálvinista-apológét a, vagy egyenesen offenzív jellegűek. Így a később oly sok vitát, ellentétet kavará 80. kérdés marad el, mely indulatosan bálványimádásnak nevezi a misét. Hasonlóan e ponthoz erősen redukált alakban, csökkentett polemikával jelenik meg még néhány katolicizmus-ellenes kérdéspár, összevon, elhagy a szentek tiszteletéről szólva a 30. kérdésben, a purgatóriumról szólva az 57. kérdésben, a képek, ábrázolások tiszteletéről szólva a 97-98. kérdésben. /182./ E felsorolt kérdéspárok teszik legpolemikusebbá a hitvallást a katolicizmusirányába, tehát ezek elhagyása, vagy mérséklése az egész konfesszió karakterét módosítja. Jelen esetben nem külső presszionáló erő kényszeríti Molnárt az ilyen tematikai elakításra, hanem spontán jelentkező regulatív szabályzásról van szó, de majdnem párhuzamosan azokat a pontokat rekeszti ki munkájából, amelyeket majd száz év múlva a Habsburgok katolicizmusa, most már az erő pozíciójából, a kényszerítés fegyverével minősít nem kívánatosnak. Ha hozzászámítjuk ehhez, hogy a kálvinizmust és lutheranizmust elválasztó kérdések is kihagyásokkal, rövidített formában szerepelnek /mint a transsubstantiatio, vele az urvacsora, ubiquitas dogma/, és tudjuk, hogy nem helyszűke kényszerítette első kiadásában erre Szencit, akkor mással nem lehet magyaráznunk, mint azzal, hogy Molnárt irenikus ösztönei, tág világképe, a hazai viszonyok szemmel tartása, a kiegyenlítő

feladata felé mozdította./183./

Érdemes megemlítenünk, hogy a XVIII.században a Carolina Resolutio körüli és utáni időkben fokozódtak a Heidelbergi Káté elleni támadások is: „A királyi hatalom védőszárnyai alatt nagyranőtt és elbizakodásában határt nem ismerő pápás vakbuzgóság belekapaszkodott a káté 30-ik, 57-ik, és 80-ik kérdéseibe, amelyek a rk.egyháznak a megigazulásról, a purgatóriumról és az oltári szentségről szóló tanait döntik meg, az evangélium igazságaival. A kancellária 1748.szeptember 23, majd 1749 január 10, és később 1775. március 11-én kelt rendeletével megtiltotta a heidelbergi catechismus használatát, elrendelte az összes példányok elvételét és megégetését.” /184./ --írja meglehetősen elfogult protestáns szerzőnk, de a helytartótanácsához benyújtott kérelem mellett fennmaradt apológia tényei szerint is az itt aposztrofált cikkelyeket hagyta el Molnár Albert 1607-08-as kiadásaiban, vagy módosított azokon. Ezért érthető, hogy az apológia a káté létjogosultságát bizonygatva éppen az oppenheimi kiadást idézi, mint autentikus káté-szöveget, mert Molnár ebben a kiadványában az egész szöveget adja közre. Tehát ez a teljes szövegre való hivatkozást jelenti, amelyikben már benne foglaltatnak a katolicizmus elleni önvédelmi harc fegyverei is, azok, amelyeket korábban kihagyott Szenci;

„E mi hazánkban is, elkezdődvén a Reformátio, ez a Catechismus, a Helvetica Confessorul, Symbolicus könyvnek, jól idején felvétellett.. Azután pedig 1612-ikben Oppenheimben, Molnár Alberttől, a Bibliával edjűtt, mint Symbolicus könyv újra ki nyomtatattott...”/185./

Az 1612-es oppenheimeri kiadás már teljes szövegét adja a kátének. Igaz, hogy ekkor gondtalanabb körülmények között élt, anyagi lehetőségei is kedveztek, azonban feltehetően nem csak ezek magyarázzák a katekizmus teljes--így intoleránsabb-- szövegének a megjelenését. Nem csak egyszerűen néhány oldallal lett terjedelmesebb kiadványa, de arculata is vitairattá vált a korábban elhagyott kérdések visszahelyezésével. Valószínű, hogy mindez összefüggésben áll különböző külső körülményekkel. Szenci Molnár hazafelé készülődve 1612.-ben „Még csak, hogy üre s kézzel ne menjen, ajándékokról akart gondoskodni. Ilyenekül szolgált... a bibliának egy újabb, nyolcadrétű kiadása”. /186./ Az itthonról érkező levelek ismét kedvezőtlen híreket hoznak, Nagy szombatban és környékén az ellenreformáció önkénye szorongat, Asztalos András uramat szorongatják „drábantok jelentek meg Rát-kay György lelkész házában is.” /187./ „Mostanában itt Nagy-Szombatban szegén Hollósi Márton vagyon köztünk, ki bizonyára nagy bátron és nyilván predicál az Antichristus ecclesiája ellen és pápának minden cardinali, érsekei, püspökei, és capitanja ellen, minden félelem nélkül, noha az érsek, ki cardinalis, /sic!/ ugymint Forgács Ferencz, legtöbbet itt lakik ez mi városunkban, úgy v a- gyon, elég háborut kell szenvednünk némely alávaló emberek miatt..” /188./ -- írja Asztalos András. Milyen külső körülmények voltak még motiváló hatással??

o./

Szinte valamennyi visszanyulik egy alapproblémához: az ellenreformáció kiszélesedéséhez. Forgách Ferenc esztergomi érsek,

nagy segítséget remélve a jezsuitáktól, mindent átkövet a katolicizmus megrendült hadállásainak restaurálására. A XVII.sz. első évtizedében-- igaz főként a nemességköréből kikerülve-- egyre több konvertita tűnik fel. Szinte jelképes jelentőségűvé magasodik Veresmáti Mihály látványos megtérési története. A nyílt üldözés, terror, türelmetlenség mellett nagy szerepet játszik az egyre terebélyesedő hitvitázó irodalom, ennek legjelentősebb bajnoka Pázmány Péter. 1609-ben három polemikus munkája jelenik meg. /189./ Különösen a Dunántul megszerzéséért folyik elkeseredett küzdelem. A lutheranusok éppen ebben az időben-- immár a kálvinizmustól végleg elszakadva-- önálló superintendenciát kívánnak létrehozni, amit majd Thurzó György ágostai hitvallásu nádor segítségével valósítanak meg a zsolnai zsinaton. Forgách kevéssel utána már erélyes vétőt jelent be, melyben kétségbe vonja az önálló egyházszervezet kiépítésének jogosságát, 1610. április 17.-én Pozsonyban a népélyes tiltakozó nyilatkozatot tesz közzé. A zsolnai zsinat végzéseit és kilátásban levő eredményeit ellensúlyozandó ellentámadásba lendül Nagyszombat is, szinte ellenzsinatként ül össze a tartományi zsinat. „Forgách érseki kormányának fénypontját képezi az a tartományi zsinat, melyet Nagyszombatban 1611-ben tartott. Azon hősi törekvésnél fogva, melylyel/sic/! ezen zsinat a magyarországi kath. egyházat súlygyeűséből merész kézzel fölemelni és uralkodóvá tenni igyekezett a szellemet, érvényre emelni az elveket...”/190./ A Tanácskozások időtartama és részletei ugyan ismeretlenek, de ismeretesek a zsinat végzéseit. Ezek közül egyik legfontosabb, hogy zsinatokat mindig a tridenti határozatok értelmében tartsanak. /191./ Különösen nagy szenvedélyeket ébresztő vitát kavart egy Pázmány mű: „Az nagy Calvinus János Hiszekegyistene”, amelyik azt a célt tűzi ki, hogy „Kalvin

tanítása és az apostoli hitvallás ágazatai között az ellentétet kitüntesse."/192./ Argumentációjában azonosítani igyekszik a primitív ördöngösséget, babonaizmust a protestantizmussal. A fölháborodás, melyet ezen könyvének kiadásával Pázmány a protestáns rendek körében fölidézett, az 1609. év végén tartott országgyűlésen veszélyes támadásokat gerjesztett önma-
ga ellen.

Tehát a korszak a politikai és ideológiai konfrontációk színtere, mindkét oldal maximális erőfeszítésekre törekszik. Mindez természetesen nyomot hagy Molnár munkásságán is, a két kiadás különböző módon fejezi ezt ki. 1608.-ban még, a föllélegzés időszakában, a protestantizmus konszolidálódik, Szenci mindezt a protestantizmus vallási irodalmának sajátosan világias irányba tágitott tudományos eredményeivel bátorítja, szolgálja, tehát mint láttuk, mellőzi az elfogult felekezeti állásfoglalást hanem kiadása, ezzel az indifferentizmus látszatát kelti. Azonban, láttuk, bizonyára aktualizáló szándékkal, teret enged Károlyi Gáspár előszavának, amely kemény szavakkal saját hite védelmére. Tehát Molnár ezt a közvetett eszközt vállalja csak a felekezeti védekezéshez, illetve kiegyenlítésre törekszik, a felekezeti önvédelem és a más konfessziókkal szembeni megértés, türelem arányát, harmóniáját keresi és találja meg. Éleződőbb ellentétek hálójában és némileg más arányban, de ugyanennek az egyensulynak a megtalálására törekszik oppenheimi bibliája is. Ismét kettős feladatnak akar eleget tenni; az ellenreformáció növekvő szellemi terrorjával szembe már a Heidelbergi Káté teljes szövegét szegezi, de mellette ott áll az előszó egyensúlyt teremtő higgadt, kibékítő bölcsessége. Ismét a két szempont távlat, az európai és magyar egészíti ki egymást. E magatartás értékei akkor szembetűnőek, ha összevetjük a XVII. század első két évtizedének állásfog-

lalásaival. Rokon szándék majd Samarjai János jámbor unionista törekvéseiben fog előkerülni, kettejükön kívül sivar, szűkeblű öniszólás laposítja el az ekkor születő műveket. /193./

Már a XVII. század első évtizedétől két lehetőség kibontakozása volt adva a Heidelbergi Kátében. Egyrészt önmagát megmerevítő dogmák egyedül autentikusnak tartott összefoglalása, amelyet minden heterodox áramlat gátjává tettek, „a lelkiismeretszabadság gátja az egyházi értelmiség köreiben mutatkozó... újabb szellemi áramlatokkal szemben”, másrészt a „protestáns nép szinte egyedüli tankönyve, s mint ilyen, lelkiismereti szabadságának is támasza az ellenreformációjával szemben. Amennyiben... a kor oktatási rendszerének gerincét még mindig a vallásoktatás képezi, s az oktatás minden formája a hivatalos, jórészt ortodox hajlandóságu egyházi hatóságok ellenőrzése alatt áll, a puritánok, minden korábbinál szélesebbkörű népoktatási /kiemelés P.Á.-tól/ programjuk számára más eszközt, e kipróbált és kétségbevonhatatlan igazhitésű tankönyvön kívül, keresve sem találhatnának. Oktatási rendszerünknek .. persze nem ez a könyv a betetőzése. A szerep, amit neki szántak, sokkal inkább az alapvetése. S mivel a Heidelbergi Káté e koncepcióban a szó legszorosabb értelmében vett népoktatás eszközévé válik, szükségképpen a legszélesebb néptömegek, a jobbágyság szellemi szabadságának védelmét is szolgálja, általában az elnyomás minden olyan fajtájával szemben, amely ezt az elemi művelődési lehetőséget is veszélyezteti, és különösen a földesurak és a Habsburg államhatalom támogatásával éppen ebben az időben előretörő ellenreformációval szemben.” /194./ /Szenci Molnár szándéka világosan ebbe az irányba mutat előre, az utóbbi lehetőség kibontakozásához ad szellemi hajtóerőt. A káté beille szkedése

egy egész művelődési koncepcióba--mint azt a Syllecta Scholastica is bizonyította,--elsőként tágitja annak konfesszionális funkcióját világias irányba.

Amint mérsékelt hangu, a káté teljes szövegét vállaló önvédelme nem süllyed a szükkeblü ortodoxiáig; békéltető, egyeztető szándékában sem juthat el ekkor még az ujsztoicizmus tranquillitas-ához, a befelé forduló vera nobilitas individuális bölcsességéhez. Mindkét lehetőség önállóan is műveket teremt majd Molnár későbbi pályáján, amikor már kölcsönösen nem hatnak egymásra fékező erővel, 1617 után---különböző tényezők hatására--az ortodoxia lép elő döntő inspiratív--másfelől nézve: recessziós--tényezővé, amikor is maga is vállalja fordításait, kiadásait az apologeta szerepét, az irenikus magatartás elhalványul. Az életmű végső számvetése, a Discursus..., már olyan mű, ahol Betuleius szerzői alteregóján keresztül vall Molnár csalódott, szkeptikus világnézetéről ujsztoicizmusával./195./Ahogyan Bethlen Gábor uralkodása alatt, ill. Molnár és a nagy fejedelem szoros kapcsolata idején--összefüggésben fantora politikai és kulturális, konfesszionális törekvéseivel,--a keményebb felekezeti kötődés jellemzi Molnár tevékenységét, ekkor született műveit, 1629 után megszűnik, illetve fokozatosan lazul ortodoxiához fűződő viszonya, s jut el a befelé forduló morális vizsgálódáshoz, már csak az egyénnek irányt mutató "Summum Bonum"-hoz.

Itt már lemond a békítés irenikus szándékáról, a kudarcokkal teli élet keres magának defenzív modus vivendit./196./

Az 1618-ig ivelő pályaszakaszban még megvan a történelmi lehetőség, hogy a jelzett kettősség--ortodoxia és ujsztoicizmus--egyik tényezője se abszolutizálódjék a másikat megszüntetve; még a harmincéves háború előtti időszak utolsó éveiben

Járunk, szerzőnk még nem mond le a türelem, megértés reményéről, s ehhez kedvező háttérrel ad külföldi tartózkodása, szellemi környezete is ebbe az irányba tereli tevékenységét, azonban éppen a hazai körülmények ismerete sürgeti, hogy ne mondjon le ugyanakkor itthoni hittestvéreinek-- tágabban és Molnár értelmezésében: nemzetének-- állhatatos támogatásáról. A benne mindig meglévő, nemzete iránti felelősség tudata keményíti magatartását, s ez még távol tartja ekkor az ujsztoicizmus semleges interkonfesszionálisizmusától./197./

A szellemi önvédelem szándéka 1618.-ig nem merevedik ortodoxiává és irenikus jellegű kiegyenlítő, egyeztető magatartása még nem hátrál kiábrándultán a kozmopolita, szkeptikus, lipianus sztoicizmusba. Az egyeztető, kiegyenlítő magatartás és a szellemi önvédelem szándéka még nem kerül feloldhatatlan ellentmondásba, egyensúlyuk rövid ideig még lehetséges, hazatérése és Bethlennel való szoros kapcsolata, a vallásháború idején azonban az európai és hazai elszánt küzdelem nyomása alatt az irenikus szándék lehetőségei összezsugorodnak, majd eltűnnek hosszú időre, 1630 tájáig, vele párhuzamosan az önvédelem fokozatosan ortodox jellegű magatartássá keményedik, merevedik. A két tendencia elválik egymástól, külön-külön tűnnek föl, az életmi már máshol nem is tudja megvalósítani ezt az egyensúlyi állapotot, csak a két, ellenkező irányultságú, polarizált magatartás, ideológiai program teremti az erősen eltérő karakterű, periódusonként változó műveket. Ebből a tényből számos tévedés magyarázható. Amennyiben az 1618 után keletkezett fordítások, adaptációk sorát nézzük és kiragadjuk közülük akármelyiket, ebben látva Molnár Szellemi, világnézeti magatartásának legpregnansabb példáját, szűkebb értelemben, e korszakra vonatkoztatva, lezárhatjuk a megállapítást: Szenci a hazai

protestáns ortodoxiának tett szolgálatot változó színvonalu művek fordításával s ez irodalmi működésének is értéktelenebb, szürkébb szakaszát jelenti. Azonban ekkor keletkezett művei az egész életmű reprezentáns részét jelentik a XVII. század számára, különösen Kálvin: Institutio... fordítása, s egész működésére főként ezt a magatartást vetítette ki az utókor is, pars pro toto-ként a rész alapján ítéltek az egészeiről. Így vált irodalomtörténetírásunkban elfogadottá Molnár tevékenységét minősítve egy monolit ortodoxia értelmezés.

II.

p./

„Ime melly jó és melly nagy gyönyörűség,
Az Atyafiác köszt az egycsesség!
Ha békével együtt laknac!
Mint az balsam olay ök ollyanoc,
Az melly jó szagu és igen kedves,
Kitől Aron feje nedves.”/CXXXIII.Soltar./

Az irodalomtörténetírói vélemények egyikét fejezi ki Bodnár Zsigmond, amikor Molnárt a szobatudós félénk, visszahuzódó világába állítja, aki meghátrál a valóság durva érintésétől: "Molnár a jövőnek élt, kerülve a mindennapi élet villongásait, melyektől

akkor is távol maradt, mikor, a tusára ugyszólván ösztökélték, Nincs egyetlen irata Pázmány és társai ellen és nin cs egyetlen polemiája... Lelkéből hiányzott a harcias erény és elszántság, mely a közéletbe ragadhatta volna...Tudós volt és író,-- semmi egyéb, nagy ideálok lebegtek körül, s elzárkózott a mindennapi-ság porától... Észre sem látszott venni a század dühös vitáit, melyek a második évtizedben zajlottak... Nem előkelő, nagyra való-ló tehetség, a kinek van ereje valami kiváló művelni, hatalma-sat teremteni. Molnár Albert lágy, siránkozó ember volt művészi hajlamokkal..." /198./ Egyedi állásfoglalás ez, tulságosan steril a Molnárról készült jellemzés, aki félénken,ügyetlenül csetlik-botlik a XVII. sz. első évtizedeinek szellemi utvesztőjében, gondosan félrehuzódva minden kihívás elől. Lebecsüli Molnár tu-datos utkereső szándékát ez a vélemény, ellenkezőjét eddigi gon-dolatmenetünk több ponton is bizonyította.

A következő típusba azok a vélemények tartoznak, melyek-ki-mondva- kimondatlanul-- Molnár működését kizárólag az ortodoxiá-val hozzák összefügésbe. Toldy Ferencz inkább még csak sejti, hogy "...Molnár is részt vett, tán németországi pártfogói kedvéért, Németországban a katolikusok elleni irodalmi vitákban: többet és bizonyosbat e tractátusokról azok előkerültéig nem mondhatok." /199./ Nem véletlen, hoy a XIX. sz. emlékezete Pázmány mellé protestáns ellenpólusként Szenci Molnár Albertet állítja oda. No-ha itt csak a tudományos tekintély, hírnév, engedheti meg az analógiát, azonban Szenci protestáns oldalon egyáltalán nem je-lentette--1617-ig bizonyosan nem-- az ortodoxia olyan személyi-ségét, amit a másik oldalnak a Kalauzt író kardinális jelentett. Mind Paulovics István, mind Kardos Albert felnagyítja és diffe-renciálatlanul szemléli Molnár „pennacsatáit”, különösen utóbbi

álláspontja torzít: „Szolgált a magyar protestantizmust hittani és hitbuzgósági művekkel... így dolgozta át a Heidelbergi Kis Kátét, szerkesztett egy Imádságos Könyvecskét, lefordította Postilla Scultetica címen Scultetus Ábrahám... nagyszámu szent-beszédét. E három utóbbi munka Pázmánynak egy-egy művével áll szemben...”

/200./ A káté módosításának szempontjai revideálják Kardos véleményét.^{/200/A./} Legerősebben Ipolyi Arnold rajzolja el Molnár működését az ortodoxia bajnoka felé: „... irodalmunk egy másik korszakias, kiváló férfia, Szenczi Molnár Albert lón irodalmi munkássága által nem csak az országban hitfelekezete egyik legerősebb istápjá, hanem éppen Nagyszombatban is Kálvin felekezetének egyik első terjesztője s éltetője. Mit eddig az irodalom alig, az egyháztörténelem pedig éppen nem vett észre... Molnárnak, mint a hitujítás és nevezetesen már a kalvin-felekezet hívének s egyik terjesztő apostolának nagyszombati látogatása a felekezet ottani híveinek nagyobb lendületet adott. Sőt, úgy látszik, a hitfelekezetnek ekkor Nagyszombatban községgé alakulását vagy csak erősödését az ömegjelenése mozdithatta elő.”^{/201/A./} /201./ Herepei János ugyan már számba veszi azokat a jelenségeket, személyeket, melyek Molnár munkáját, életművét nem-ortodox oldalról inspirálják, azonban végső összegezésében óvatosságra int, mondván, nemcsak Medgyesi Pállal, Tállyai Mártonnal való kapcsolatára kell figyelni, hanem a Miskolczi Csulyak Istvánhoz és Lubbertus Sibrandushoz fűző baráti gesztusokra is. A mérleg nyelve e megmértetés szerint az ortodoxia oldalára billen inkább. Azonban Herepei ezt differenciálás nélkül kivetíti egész működése jellemzőjéül./202./

Akadémiai szintézisünk II. kötetében Pirnát Antal a következőket írja: „A református egyházi igények szempontjából, főként saját korában, kétségkívül 1615 után készült prózai fordításai voltak a legfontosabbak... ez munkásságának szürkébb, konzervatívabb

része, mely magán viseli a korabeli református ortodoxia negatív vonásait is." /203./ Korrekcióra szorul egyrészt a dátum, mivel csak 1616 után beszélhetünk erről, másrészt figyelembe kell venni, hogy a jelzett dátum éles fordulópont, s korábbi, ellentétes szándéku válasz válságba jutása, és a valóban ortodoxiába torkolló magatartás kettőssége produkálja az Idea Christianorum.. c. kiadványt.

A vélemények harmadik csoportját azok az álláspontok képviselik, amelyek szerint Molnár Albert tudatosan, de inkább morális motívumok alapján, határolta el magát a felekezeti csatározásoktól. Féja Géza is ezt fejezi ki jubileumi írásában: „Molnár Albert sehogyan sem illett ebbe a világba, nem vállalta a vita dühöngését, de az inga szerepét sem. Ragaszkodott helvét hitéhez anélkül, hogy a másikat gyalázta volna. Szelid volt és átszellemült, magatartása éppen ezért konok tiltakozást jelentett." /204./ Majd száz évvel korábban Jancsó Benedek is hasonlóan vélekedik: „Molnárt véghetetlen lehet tisztelni azért, hogy magát helyzetéhez képest elég távol tudta tartani a vitáktól, hogy nem lett pap, nem lett simplex theologus; hanem megőrizte elméjében, összegyűjtötte szívében a keresztyén bölcselemnek a theologiai sötétségen átragyogó kuszált sugarait." /205./ Tolnai Gábor álláspontja: „De a feudalizmussal kompromisszumot kötött hazai protestantizmusnak az ellenreformációval folytatott polémiaiban nem vesz részt." /206./ E véleménycsoport nem reagál kellően Molnár 1617-ig kibontakozó szellemi önvédelmére, illetve nem érzékeli azt a szellemi processzust, melynek során Szenci egyeztető hajlamu magatartása meghátrálásra kényszerül, emellett az Idea... szorosabban is polemiát vállalt a németországi arcvonalon-- ha nem is a hazain-- az ellenreformáció ellen, mikor Justus Lipsius hirhede Jénai beszédét közli.

r./

1616 fordulópont Szenci Molnár Albert szellemi arculatának további formálódásában, 1617. pedig az új fejlődési szakasz első állomása a Postilla Scultetica kiadásával. Az átmenet el-
lentmondásait, a két korszak tendenciáinak keveredését az 1616-
ban napvilágot látó „Idea Christianorum Ungarorum sub tyrannide
turcica...” című kiadvány dokumentálja.

A Szenci-filológiában a legmostohább sors ennek a kiadványnak
jutott. Monográfusai figyelmét elkerülte, vagy csak periférikus
vonatkozásait regisztrálták. Varga Bálint pusztán felsorolássze-
rűen veszi leltárba a többi munka mellett, Dézsi pedig úgy véli,
hogy a Thury Pál írása mellé a többi pusztán helykitöltés cél-
jából vette fel: "...s mivel e levél/u.i.: a Thuryé/magában csak
pár lapra terjedt volna, mellélete hozzá Frangepán Rerencz, ka-
locsai érsek beszédét, melyet a regensburgi birodalmi gyűlésen
mondott el, Mátyás király, Aeneas Sylvius egy-egy levelét, s vé-
gül Frenczel Salamon „gyönyörűséges értekezését a tisztességes
számkivetésről”...”/207./ Dokumentumgyűjteményében pedig csak az
előszót tartja figyelemre méltónak nyomdatörténeti adalékai miatt,
egyebet nem mond róla. A szakirodalomban csak Toldy Ferencznél
szerepel egy téves utalás erejéig: „Nyereségre lehetett számítva
ama két latin röpirat, melyet szinte ez időben tett újra
közzé, s melynek tartalmát czime is mutatja: Idea Chris-
tianorum... et oratio de statu Vngariae, Dni Franc. Comi-
tis de Frangepán archiep. Colocensis... nunc Alb. Molnar
coniunctim edita.” /208./

Kettőről beszél,holott több írás foglalata a kis kötet;
feltehetően nem is fordult meg Toldy kezében. Ezt erő-
síti ama feltételezése is, amely egyszerűen üzleti érdek-
kel motiválja a kiadást. Akadémiai szint⁴zisünk abban sum-
mázza jelentőségét,hogy vele Molnár a külföld tájékoztatá-
sának igényét szolgálta./209./ Igaz ugyan,hogy összefog-
laló munka kényszerül a sűritésre, de még ennek figyelem-
bevételével is szűkös és felszinen mozgó eme méltatás.

s./

„Pacis, charitatis concordiae nomen amabile est..”

/Heidegger J.H./

Ajánlásában azoknak a francia, belga üldözötteknek
dedikálja munkáját, akik a saját hazájukban duló vallá-
si üldözések elől Hessenben, Pfalzban kerestek menedéket.
Nagy exulánsok példáját idézi, olyanokat, akiket a val-
lási türelmetlenség vetett ki hazájukból, a párizsi vér-
nász, vagy a németalföldi üldözések. Az intolerancia leg-
kézzelfoghatóbb eredményét e menekültekben látja Molnár,
s előszava, de az egész mű is, segélykiáltás figyelmez-
tetve a kor végzetes konzekvenciáira. Még ekkor is van
ereje ahhoz,hogy elkerülje a védkező ösztön agresszivitá-
sát:„Quocirca rogo & oro,ut eam placide accipiatis, et per
otium, benevole perlegatis.Videbitis mirabilem in crucis to-

lerantia Sanctorum communionem, & simul animadvertetis, exilium vestrum longe felicius esse multorum in patria sua permansione."
/210./

Kiadványunk első pillantására heterogén kompilációnak tűnik, ahol minden koncepció nélkül kerül a címadó írás után a többi, lát-
szólag valóban azzal a céllal csak, hogy a hazai történelem néhány becses dokumentumát újból közzé tegye. E szándékba akkor viszont nem illeszkedik bele Justus Lipsius jénai beszéde.

Molnár naplójából tudjuk, hogy 1613. okt. 20-án kapta ajándékba a Frissen kinyomtatott levelet Bocatius Jánosnál vendégeskedve Kassán. /211./ 1616 október 8-án jegyzi naplójába saját kiadásának dátumát. Az eltelt három év alatt eredeti szándéka megváltozott, nemcsak azzal, hogy más írásokat is csatolt a Turi-levél mellé, hanem azzal, hogy egy sajátos mondanivaló, szándék határozott szerkezetet adott kiadványának, s ebben a Turi-levél--még ha a kötet élén is áll-- csak másodlagos szerepet játszik.

Az ajánlás legközvetlenebb emocionális kapcsolatban a kötet utolsó darabjával van, Salamon Frencelius sziléziai költő, humanista írásával, amit szerzője az emigrációról, az önkéntes számkivetésről-- Szenci szép szavaival szólva a „voluntarium exilium”-ról--mond el. Főként érzelmi motívumok helyezik el a kis kötetben, Molnár benne nosztalgiával gondol a Frencelius által megrajzolt, idealizált hazára, arra a szellemi hazára, melyet a korabeli Magyarország megközelíteni nem tud, s melyet a legjobbak Pfalzban is csak megközelíteni tudnak: „At bene ubi? Ubi reverentia habetur Superis, honos Religioni, ubi leges in autoritate, in flore elegantes literae, in usu liberales disciplinae, in admiratione artes superiores solidioresque...”/212./ S ahol ez az utópia ragyog, ott valószínűleg meg az összhang békés emberi társadalma: "Hinc demum vera

proficiscitur concordia, magnum in qualibet domo praesidium, tum
verò in Repub. maximum. Ex hac enim maxime floret humanum genus; ex
optima coalescit societas..." /213./ Akik ezt keresik, azok számá-
ra az exilium kereső utjuk próbálkozása, nem a Patria-hoz való hűt-
lenség: „Nam exilium quod quidem non nostra culpa; sed hominum tem-
porumque iniquitate..." /214./ Már az eddigi gondolatmenetben is
felbukkan az emberi világnak értelmes köhéziót adó Concordia gondo-
lata, s ami itt még egy futam felvillanása, az a továbbiakban az
egész kötet legfontosabb mondandójává emelkedik, s ennek különböző
értelmezése szabja meg az itt összefogott írások egymáshoz való vi-
szonyát. Az elvont egyetértés, harmónia gondolata fokozatosan az
adott kor aktualitásainak összefüggéseibe ágyazva jelenik meg, konk-
retizálódik. Két körön mozogva bontakozik ki az alapgondolat: 1./
a protestantizmus egysége-- teológiai, politikai egysége-- a katoli-
cizmussal szemben. Azonban nem reked meg ezen a szinten, ezt megha-
ladja: 2./ az egységes kereszténység összefogása szükséges a török
ellen. Mindkét gondolatkör égető problémáknak a kifejezése, az első
igényét Molnár környezete is számtalanszor kifejezte, a második ese-
tében a magyarság közel száz éves vágya fogalmazódik meg, a kereszté-
ny Európa lelkiismeretére való apellálás. Az első az európai táv-
lat kívánalma-- látva az irenikus próbálkozások kiutatlanságát--, a
második a magyar távlatból táplálkozik, de azzal, hogy a keresztény
Európa egyesített segítségére apellál, meghaladja-- bár ellentmondá-
sosan-- az első kör programját, az európai kultúra megmentése-- benne
Molnár számára oly fontos a magyar--az oszmán hódítás ellen.

sz./

Az első gondolatkör megfogalmazását Molnár Justus Lipsius egy

jénai beszéde idézésével valósítja meg, azonban emellett kiemelkedő e szónoklat jelentősége, mivel Molnár egyetlen olyan kiadványa, amellyel maga is részt vesz a németországi humanisták Scioppius-Justus Lipsius elleni csatározásaiban. A habozást, vagy a hirtelen beérő elhatározást mutatja az a megjegyzés, melyet Molnár^a Lipsius szöveg elé helyezett: "Lectori S.Currente jam in hanc philyram praelo, venit in mentem Monitionis Lipsianae, quam hic apponere placuit."

/215/ Az írás címe: Justi Lipsii Iscanii Monitio Super Ecclesiae Christianae Concordia. Ez azonban csak Molnár által adományozott cím, mivel az ominózus mű eredeti címe: „Oratio de duplici Concordia Litterarum et religionis, Jenae, Gent. ad Germanos & Gallos Epist.” /216./ Lássuk először e kettős jelentésű mű egyik vonatkozását, a polemikus szándékot.

1./ Turóczi-Trostler József az Appendix de Idolo Lauretano-ról szólva elemzi azt az összefüggést, amelyben Molnár eme kiadványa-fordítása elhelyezkedik. Része ez annak az európai méretű polemikának, amely Justus Lipsius: Diva Virgo Hallensis c. munkája és Lipsius konvertita magatartása körül gyűrűzik. /217./ Szenci baráti körének tagjai is ott vannak a küzdők sorában, Rittershausen és Lingelsheim, Bernegger, akik a küzdelem oroszlánrészét vállalják. S mindez Molnár közvetlen közelében történik, levelezése csonkasága ellenére is meggyőzően bizonyítja ezt, hiszen 1607-től kezdődően Rem, Rittershausen gyakran kitér a Scioppius-Caliger-Casaubonus kontroverziára, 1610-ben Rem panaszskodik az Augustana Confessio ellen kirohanó Scioppiusra. /218./ A kibontakozó vitában nemcsak a teológiai érvek mérkőznek meg egymással, fokozatosan tágul az ellentmondás értelmezése, egészen Bernegger 1617-es könyörtelen racionalista pamfletjéig, amiben a reformáció centenáriuma a loretoi Mária csodatételeit a pogány bálványok

vajákos csodáival állítja párhuzamba. /215./ Turóczi-Trostler feltárta azt, hogy az „Appendix...” milyen helyet foglal el a küzdelemben, de az 1616-os Idea... Justus Lipsius-publikációja ugyancsak ezt dokumentálja egy évvel előbből. Amikor 1604-ben megjelent a hallei szüzzől írott munka-- bizonyítva Lipsius katalizálását-- az európai humanista front mindent elkövetett, hogy kompromittálja a konvertitát, ezért „Zürichben kiadták egy jénai beszédét, amelyben a római „belluá”-t és „meretrix”-et gyalázta. Lipsius nem vállalta a beszéd szerzőségét, de a közvéleményt nem tudta meggyozni... mivel halála után kiadták összes jénai beszédeit, melyeket hasonló Róma-ellenesség jellemez...” /220./ Molnár Albert e szónoklat kiadására vállalkozik tehát 1616-ban. Ime a beszéd dühödt pápa és katolikus-ellenes részei:” Nisi fortèpericulum Germaniae nullum esse putatis àPontificiis, qui imminent profectocervicibus nostris, qui adjiciunt oculos seepèad hanc patriam; quem semel èfaucibus ereptam dolent: qui vexillum Romanae purpuratae Belluae/ oDeus immortalis,verte quaeso & detestare hoc omen/ in media Saxonia defixuros seminantur... An verò animi causa fingi putatis illa, quae de Gallia nuper certissimis nunciis audivistis? cum Pontificio instinctu foedum illud & immane facinus patratum est, quod nulla barbaria velit agnoscere, cujus labem nullus Oceanus possit eluere. O rem cum visu crudelem, tum auditu nefariam. quam si non gestam, sed pictam videremus, non factam sed confictam legeremus,: tamen omnia muta, atque inanima tanta atrocitate rerum commoveri necesse sit. Jacebant in viis mediis tot insepultorum acervi corporum, senes cum pueris, viri cum foeminis promiscua caede trucidati: quorum abscissa mambra, aliis amputata capita, ad Pontificem

Romanum tanquam in triumphum, mittebantur. Minabatur vobis Romana meretrix, cum illo impuri grege purpuratorum.."/221./

A Heidelbergi Káté első két kiadásánál Molnár lényeges pontokon módosította felekezete legfontosabb szimbolikus könyvét, gondosan ügyelve az ellentétek elhallgatására, az ominózus pontok elhagyásával. Szenci ösztönösen, vagy tudatosan igazodott ezzel a XVII. sz. irenikus elméletének és gyakorlatának egyik lehetőségéhez, sokak által javasolt eljárásához. Dan. Severin Scultetus az ellentmondások feloldására négy járható utat jelölt meg: „D.S. Scultetus opponeret animadversiones, edidit: „Consultatio de pace, inter protestantes ineunda, Ultraject. MDC. LXXXVIII. 8. eaque quatuor vias conciliandi... proposuit:.... quartam: ubi capita doctrinae controversa silentio praetermittantur.."/222./ Ugyancsak az ellentétekről való hallgatást tanácsolja Petrus Juriaeus: Consultatio de pace, inter Protestantes ineunda c. művében: „....si omnes dissidiorum occasiones praescindantur, & si alto silentio premantur & sepeliantur controversiae, si ea, de quibus convenient partes caetera sileantur; sique adeo disputationibus silentium imponatur..."/223./

Hasonlóan az előbbihez, most is megtehetette volna Molnár, hogy elhagyja a pápa és katolicizmus-ellenes szövegrészleteket, s ezt annál könnyebben megtehetette volna, mivel jelen esetben nem kodifikált konfessziót kellett volna szövegmódosításával csonkítani, hanem profán szöveget. Azonban hogy ez nem így történt, már annak az elmozdulásának az eredménye, aminek nyomán a korábbi egyensúlyi állapot labilissá válik, s a felbomlás első mozzanataként értelmezhetjük. Az Idea... egészének összefüggésébe állítva e jelenséget azonban még nem ez a domináns, az innen induló tendenciák a Postilla Scultetica-val kezdődően érlelődnek önálló irányzattá. Szenci kettős szándékát mutatja, hogy Lipsius szónoklatában olyan irást választ, mely alkalmas

a konvertita megtérésének kompromittálására, --s egyben barátainak támogatására--, ugyanakkor az ellenreformáció nyomasztó terrorja elleni vádbeszéd, de benne rejlik a szövegben még a protestantizmus egyiségének vágya is, szenvedélyes állásfoglalás az önpusztító belső harc ellen, s drámai felhívás a háboru esztelenségei ellen. Tehát nagyon sok gondolatsort foglal magába, melyek közül Molnár a maga számára legtöbbet jelentőt emeli ki, hangsúlyozza. Bonyolult, ellentmondásos gondolatmenete kifejezőjének Molnár többféle értelmezési lehetőséggel rendelkező szöveget választott, s eme szándékai J. Lipsius orációjával váltak kifejezhetővé. Lássuk e kettős jelentés másik vonatkozását!

2./ Amennyiben azt vizsgáljuk, hogy a kötet többi írásában van-e kapcsolat az imént taglalt polemiával, erős katolicizmus ellenességgel, azt kell mondanunk, hogy nincsen. Az írás második jelentése azonban keresztül-kasul behálózza a többi szöveget is, s a Frenzeliusnál felbukkanó elvont Concordia gondolata komor konkrétságot kap. Lipsius a továbbiakban hatalmas indulatu, manierista, indázó, bonyolult retorikával kiáltja világgá a szétszaggatás fájdalmát, ahol legsajgóbb sebeket a testvérgyűlölet szakít a protestáns felekezetek között. Igaz ugyan, hogy Molnár Lipsius szövegét az ellenfél kompromittálására választotta ki, azonban Szenci is legmélyebben és legőszintebben átélhette a következő mondatok megrendítő pátoszáat: "Ecquis enim est tam ferreus per Deum immortalem, in quo scintilla ulla Christianae religionis supersit, qui hunc afflictum Christianae .Reip. Statum intueri possit sine lachrymis? quem cum à majoribus nostris tanquam picturam accepissemus egregiam, ea non modo vetustate quodam modo evanuit, sed etiam nostris vitiis sic corrupta est, ut vix simulacrum & extrema tanquam lineamenta priscae dignitatis appareant. Etenim convertimini amicus ad civilem politiam, videbitis ardere Europam bellis intestinis: in ipsa Germania alienatos inter se principum animos: ab Orientali

pluga Turcam... O Deus immortalis, non enim possum, quin exclamem; quam spem salutis ostendis, aut quemnam das exitum nobis? in tam parvo & angusto grege; fideles tui non solum ab externis hostibus oppugnantur, sed etiam inter se invicem discordiis atteruntur... acriora odia inter fratres sint, quam inter hostes conjuratos.. Ita sit, ut urbem religionis hostibus tradamus, dum castella ejus defendimus, ac perinde, ut summa vel stultitia vel improbata sit, eos in eadem navi vehentes, quā praedones ex variis locis invasuri videantur, communi hoste contempto, ipsos secum conflictari, atque dimicare itidem nos facimus, qui nundum latus Pontificiis praebemus, dum inter nos praeclaros triumphos paramus, in quibus nescias, victores plus detrimenti accipiant an victi.. Majores nostri Germani concordibus semper animis, ne servitutem servirent... Quae igitur mox sunt consecuta? in eo statu rerum, ut iam salus ipsa vix servare non posse videretur: tamen cum in Ecclesia concordia & consensio maneret animorum, victi vicimus, prostrati surreximus, & abjecti hostem spoliantem jam & exultantem everrimus; arma precibus, audaciam virtute, furorem concordia fregimus, fuitque securitas Germaniae major in ipso bello, quam nunc est in altissima pace."/224./ „Quo in numero illustrissimi principis Augusti Electoris Saxoniae studia, in universam Ecclesiam sic elucent, ut quemadmodum Octavianus ille Augustus, fato quodam natus videbatur ad bella civilia Romanorum terminanda, & multis post seculis Jani templum claudendum, ita hic princeps vere Augustus, ad discordias Ecclesiae defendas, lucem Evangelii augendam concessus & donatus his extremis temporibus divinitus videatur... Imitamini seriō istud exemplum Atheniensium, qui *ἀμνηστία* sanxerunt, omnemque memoriam discordiarum oblivione obruite sempiterna

Consonet semper illa vox aures vestras:... Concordia res parvas
crescere, discordia maximas dilabi."/225./

Az elmondottakon túl az is felkelthette Szenci érdeklődését az oráció iránt, hogy magyar vonatkozása is van, mivel a felekezeti szétszórás, az önpusztító testvérharc legszomorubb példájaként Lipsius Magyarországot említi: „...intuemini finitimam vobis Ungariam, quae diu intestinis discordiis agitatae, nunc tandem catenis premuntur aeternae servitutis. Neque enim civilium discordiarum, alius unquam exitus fuit.” /226./

Mennyire a kor hangulatában lebegő mondanivaló kifejezésére használja Molnár a Lipsius-szöveget, bizonyítja az, hogy kevéssel utóbb, 1620.tájékától egyre többen-- egyre fogyó reális reménnyel, de elszántan és makacs hittel-- kiáltják világgá mostmár a valósággá vált háboru esztelenségét, s hirdetik a szellem fegyverével Wallenstein zsoldosai ellenében a béke és vallási türelem parancsát. Legmesszebbhangzó szóval éppen M.Bernegger 1621-ben megjelenő Tuba Pacis c.művével: „Mindenki éljen a maga meggyőződése szerint, ne zavarjon senkit vallása gyakorlásában, a sötétben bujkálók áruljenek a maguk sötétségének, a világosságban élők a maguk világosságának, tartsanak békét mindenkivel. Aki pedig igazságtalan béklyónak érzi ezt a békét, aki tüzzel-vassal irtaná ki a más valláson levőket, az megrendíti az emberi társadalom alapjait.” /227./ Kora legjobbjai közül J.A. Comenius a béke misszionáriusa, „... a béke apostola lép elénk, és megforrósodik a hangja, és kitör a tudósból a háborut gyűlölő, elítélő érző ember keserősége és művészi retorikával, nemes patétikonnal felzug ajkán a kiáltás: O, cedant, cedant, cedant, tandem arma, et bella et redeat tempus Pacis! /Távozzék, vesszen, pusztuljon végre a háboru és jöjjön a teremő Béke!"/228./ 1623-ban megjelent csalódott utópiájában, a Labyrinthus mundi-ban kiábrándultan mutatja be

a széthulló kereszténységet, ahol számtalan felekezet, szekta igyekszik saját rügeszméjét a Hit Próbakövén bizonyítani, s az egyeztető keveseket vad hahota fogadja./229./

Molnár közvetlen környezetében is gyakran előtörő kívánság a felekezetiből politikai egyetértéssé táguló Concordia gondolata. Ismét levelei bizonyítanak: "Ah! Concordiam, sinceritate vere Christiana constantem reddat, restituat nobis dominus Deus noster..." /230./

„Pacem habere, colere cum omnibus *ἐν ἁπλότητι*, iubet apostolus." /231./

„Periculum certe turbarum haud levium in nostra Germania. Faxit Deus, male pereant bellorum faces et tubae." /232./ „...nescio, quam ruinam faciet Germanica monarchia. Iustitiae reformandae necessitas vicens atque inevitabilis incumbit capiti summo imperii." /233./

A következő levéltöredék olvastán az a benyomásunk, hogy Molnár szinte antológia, chrestomathia összeállítására törekedett, olyan szövegekkel, melyek szinte példatárként Concordia gondolatának egy-egy darabját fejezik ki. Mindössze tíz sornyi részletet szemel ki Aeneas Sylvius Piccolomini Gaspar Böhlick, birodalmi kancellárhoz intézett leveléből/1448./, de az első négy sor érezhetően csak az utolsó hat kedvéért szerepel: „...venient eius dies, exactisque voluptatibus, perpetuo cruciandus apud inferos sepelietur. Qui vero in anxietate vivunt in terris: & nunc hac nunc illa decoquantur adversitate; per patientiam sanamque tolerantiam, eodem acquirunt: ubi cum Angelis, cumque ipso Deo, felices aevo fruuntur sempiterno." /234./ Aeneas Sylvius másik levele vezet át kiadványunk második gondolatköréhez.

t./

Már egyszer segítségül hívta Molnár Aeneas Sylvius Piccolominit 1604-ben szótára ajánlásánál, amikor egy 1434-es levelét citálta

azzal a szándékkal, hogy vele a magyarság európai értékét, helyét bizonyítsa--cáfolva a „barbár géta” humanista előítéletét. Akkor a magyar nyelv, kultúra jogainak elismertetéséért idézi a tudós humanista szimpatizáló véleményét, most az „Unio Christiana” gondolatához keres igazolást a török elleni európai egység hirdetőjének megidézésével./235./

A magyar humanizmus, reneszánsz szoros kapcsolatban állott Aeneas Sylvius írói, művészi, politikai tevékenységével, s koronként más-más vonatkozása került előtérbe gazdag működésének. Történészek használják forrásként, levelei, szónoklatai követendő eszménnyé válnak, s parafrázált széphistóriája beépül reneszánsz költészetünkbe. A későbbi II. Pius humanista műveltségeszménye, művészeteknek szóló elkötelezettsége önmagában is vonzóvá tette Molnár számára Aeneas Sylviust. A zsoltárköltő Szenci érzenyien rezonálhatott az ily valomásra: „Hogy a dolog mélyére hassunk, vajon kik azok, kik az erényt magasztalják? A költők! Kik azok, kik a bűn ellen dörögnek? A költők! Kik azok, kik a királyok tetteit fényesen megírják? A költők! Aki tehát a költőket elítéli, vigyázzon, nehogy az erényt is elítélje, és saját hírneve ellen vétkezzék.” /236./ Tudjuk, Aeneas Sylvius nevéhez fűződik a magyarság török elleni heroikus harcainak elnevezésére alkotott szép pátoszu szentencia: Magyarország a keresztény Európa védőpajzsa. A XVI. századtól kezdve gyakorta idézett szállóige, irodalmunkban, publicisztikánkban szerepel, költészetünk kedvelt trópusává válik, hogy csak a legkiválóbbat emlitsük: Balassi Bálintnál.

A XV. sz. számos magyar kiválóságával folytat levelezést, köztük Széchy Dénes esztergomi érsekkal. Különösen V. László magyar királyválasztását szorgalmazta, remélve ettől a magyar királyság egykori fényének visszaállítását, s egy erős Magyarországgal a török terjeszkedés megállítását. Molnár Albert egy Széchy Déneshez írott

levelét veszi fel kötetébe, melyet 1445. októberében nyújtott át az éppen Bécsben időző hercegprimásnak. „A másik azon emlékirat/u.i: Széchy Déneshez írott/, melyet 1445.októberben adott át... Széchynek, mint a Bécsben időző magyar követség fejének.”/237./ Szenci a következő címmel teszi közzé: „Epistola Aeneae Sylvii, Friderici III. Imperatoris secretarii, Post papae Pii II. Ad Dionysium Archiepiscopum Strigoniensem. De Statu Hungariae.” /238./ „Ez ékes dolgozatban ellentétképp állítja össze Magyarország hajdani nagyságát mostani szánandó sorsával; ennek okát a szétvonásban és egyenetlenségben látja,” /239./ „Status Regni Hungariae, pro dolor! non sine gravi damno totius Christianitatis, confractus, quassatus, laceratus, & omni splendore nitoreque pristino denudatus est: tantaque mutatio in regno vestro a paucis annis citra facta est, ut si quis procerum antiquorū jam ab inferis resurgeret. Apud Historicos veteres reperi vestrum regnum florentissimum quondam fuisse, & hominibus & opibus beatum.. Quid monasteria, magnique Dei templa ubique apud vos ruere? O, regnum olim opulentissimum! O, auream provinciam! O, terrarum decus, quo sic ex te nitor omnis abscessit! quo sic abiit color optimus? Ubi vigor ille tuorum hominum? ubi reverentia, quam tibi omnes gentes impendebant?.. ubi gloria. Non minus hodie, quam olim, fertiles agri sunt, non minus foecunda pecora. assunt vinearum proventus: reddunt usuram effossae auri & argenti minerea.”/240./

Az egykori fénylő birodalom leáldozásának oka a széthuzás, Discordia: „Regnum Hungariae, cui vix simile vidit sol, sic dissipatum est, ut vix inter se partes ullae cohaerant... Nec miremini si dixerim inter vos aliquid iniquitatis esse: Nam nulla est omnino provincia iniquitatis expers... Namque sicut res vestrae per concordiam creverunt, sic per discordiam sunt diminutae... Civiles autem dissensiones, invidia & ambitio alunt, quae pestes in regno vestro grassantes, omnium intentionum vestrarum, & omnium malorum causa fuere. Et utinam etiam non

hodie inter vos hi essent morbi, namque si depositis simultatibus intestinisque, odiis concordessetis, & unanimi voto ad commune regni bonum intenderetis, nihil est, nihil est quod vestri vicini contra vos auderent. Nec enim provincia ulla est, quae si viros habet, & hi sunt uniti, suum non tueri possit statum. Difficile munimentum est amor civium. inexpugnabilis est civitas, quam unitas populi tuetur.. Sed hi non possunt esse diuturni: quia nullius criminis est longaeva societas, qui diu concordiam appetunt, hos necesse est in virtute jacere fundamentum... idcirco regnum vestrum in magna parte vastatum esse, quia concordia caruistis... Ubi pax est, multitudo regnare potest; ubi sunt bella nisi unus sit, qui dirigat, omnia corruunt."/241./

Mennyire csak a Concordia-gondolat foglalkoztatta Molnárt, mutatja az is, hogy a szöveg egyéb vonatkozásaira nem is reagált. Jóllehet Aeneas Sylvius az egység megbontói között a huszitákat emliti első helyen-- kellően elmarasztalva őket--, a reformáció-- és maga Szenci is-- büszkén sorolja legjobb hagyományai közé a reformáció cseh előkészítőit, s mivel primér mondanivalója szempontja nem kívánja meg, nem is veszi védelmébe itt és most e máshol büszkén vállalt irányzatot./v.ö.: Postilla Scultetica, Uy esztendői prédikátzio/

Ugyancsak ezzel magyarázható, hogy a török elleni egység szükségességét leghatározottabban megfogalmazó Frangepán-levél esetében figyelmen kívül hagyja a levél írójának-- különben köztudott--reformáció--ellenességét: „De Frangepán... meggyőződése értelmében működött Luther tanításának terjedése s egyes terjesztőivel szemben..A lutheranus tanítás terjedése, melyet... ideje s ereje szerint folyto figyelemmel kísérte és korlátozni törekedett... kívánatossá tette, hogy egyházi hatalma teljességét vethesse vele szembe, hogy ennek alapján papokat szentelvén, szaporítsa az ellene küzdők számát, új területek

elfoglalását gátolhassa..." /242./ A válogatás szempontja a levélíró e működését figyelmen kívül hagyta, hogy annál erősebben hangsúlyozza saját korának a törökökkel szembeni keresztény egység egyetlen járható, s már száz éve napirenden lévő útját.

Frangepán Ferencz kalocsai érsek, egri püspök, a Mohács utáni nyomasztó időszak egyházi arisztokratája, aki Szapolya János oldalán állva igyekszik békét közvetíteni uralkodója és I. Ferdinánd között. Akcióinak célja, hogy a két uralkodó együttműködése meggátolja a török közeli, fenyegető berendezkedését Magyarországon és helyreálljon a kettészakadt állam integritása. Szapolyai halála után a váradi béke értelmében Ferdinándban és a Habsburgokban keresi a török elleni védelem garanciáját, s ekkor szélesíti ki diplomáciai tevékenységét európai méretűvé. A német birodalmi fejedelemségek keresztény egységét vélte a török ellen leghatásosabbnak. Már Buda elfoglalásának esztendejében, 1541-ben ül össze a regensburgi birodalmi gyűlés, ahol Ferdinánd igyekezett birodalma megmentése ügyének minél több fejedelmet megnyerni/ s ebben a királyi Magyarországnak is/; Itt mondja el Frangepán Ferencz I. Ferdinánd és V. Károly császár jelenlétében a Molnár Albert által közölt beszédét, június 9-én. "etorikai erényei, érvelésének drámaisága, szenvedélyes hangja, a közeli veszedelem érzékletes, szuggesztív megjelenítése feltűntést kelt az összesereglettek körében, közvetlenül utána, 1542-ben megjelenik latinul Ausburgban, Wittenbergben, németül Ingolstadtban, Regensburgban;--azonban politikailag vajmi kevés fogamatja volt, s az ígérek, fogadkozások ellenére három hónap múlva már lófarkas zászló leng Buda tornyait. /243./

A közvetlenül leselkedő történelmi katasztrófa árnyékában hangzott el Frangepán orációja, s 1616 mélyülő történelmi válságában joggal érzett párhuzamot Molnár saját kora-- két évvel a nagy háború kitörése előtt--s Magyarország három részre szakadása gyászos időpontja között.

Vádbeszéd és kötségbeesett segélykiáltás kettősségén épül fel a szónoklat, ez adja retorikai lendületét, egymásba csap át e két gondolati-érzelmi elem meg-megújuló érzelmi hevülettel. „Most már látja a török, milyen fontos Magyarország birtoka ugy a maga határai védelmére, mint a rajta túl elterülő keresztény területek háborgatására és elfoglalására. Nagyon jól tudja, hogy Magyarországról kényelmes ut nyílik neki Németországba, Franciaországba, az olasz földre, hiszen támadását semmi fel nem tartóztathatja... S az ország elfoglalására nagyon ösztönzik őt a ti belső viszályai tok, idétlen civódástok... Mig ép volt /u.i.: Magyarország/, mindkét fülleteken alhattatok... Vigyázzatok, nehogy későn fogjatok az el harapódzó tűz eloltásához... Ugy nézem, ti megerősített városaitokban biztok. Azt hiszitek, majd megrémül a ti tornyos falaitoktól?! Esedezünk tehát nektek, az Istenre kérünk benneteket, mentsétek meg az agyongyötört, már-már pusztuló Magyarországot, nyujtsatok védelme a könyörögve felétek tárt kezeknek! Legyen tornysainkban béke a ti bátorságotokkal!” /244./ S itt gyűrűzik a többi írás legfontosabb gondolata, a barbár hódítóival csak a megbékát, szilárd belső egységgel rendelkező kereszténység szállhat szembe, a keresztény Concordia: „Sok nép egyesített ereje záloga sikernek, megoszlás esetén bizonyos a szolgaság vagy a halál... Vessetek véget az idétlen vitáknak, s a haszontalan, céltalan széthuzást hagyjátok abba, vagy legalább halasszátok más időre: legalább e veszedelmes időkben nem muljanak el vitáitok, ambar a keresztény szelidség azt kívánná, örökre szünjenek meg, ami sérti a testvéreket... Ha most nem véditek egyetértő szívvvel, bátorsággal a magatok, s a kereszténység üdvösségét, tartunk tőle, hogy nem marad helyetek a viszálykodásra...” /245./

Bethlen Gábor mellett leggyakrabban Mátyás király alakjáról szólt elismeréssel Szenci, s éppen az ő nevéhez fűződik Bethlen és Mátyás tevékenységének párhuzamba állítása. Mátyás humanista tevékenysége, fautorsága ébresztett rokonszenvet a kései reneszánsz tudós-költőjében. Büszkén emlegette a nagyhirű Corvina-t, a királyi udvarba sereglő külföldi humanistákat, akik európai rangot adtak az országnak, tudománynak, irodalmunknak. Most olyan levelet idézi, mely a török ellen harcoló királyt mutatja be, s egyben vádbeszéd e levél azok ellen, -- jelen esetben III. Frigyes -- akik e küzdelmet a keresztény fejedelmek széthúzásával, ellentétek szításával gátolni igyekeznek. Az 1482-ben történt hadüzenet után Mátyás jónéhány levelében elmondja e vádait a császár ellen: így a pápához, annak egyik unokaöccséhez, a száz hercegekhez és a regensburgi püspökhöz írott leveleiben. /246./ Jelen levelünk is e sor egyik tagja. Azonban nem Frigyes-ellenessége keltette fel Molnár érdeklődését, hanem a témaközösség a kötet többi keresztény egységet hirdető írásával. /247./ A XVII. sz. elején is aktualizálható anynyiban, hogy a XV. századi óhaj azóta is megvalósításra várt.

A XVII. sz. elejére világossá vált, hogy az európai és magyar történelem eme nagy problémájára a humanizmus nagy illúziója, az „Unio Christiana”, a megbékélő, erejét egyesítő kereszténység képtelen reális történelmi megoldást találni. Az első csalódást még Erasmus éli át a XVI. sz. első évtizedeiben, mikor ellentétbe kerül Lutherrel, az oszmán birodalom pedig egyre mélyebbre fészkei magát Európa testébe. /248./ A reneszánsz nagy egyeztető Pico della Mirandola-i misztikus szintézise, a „Religio Universalis” gondolata, kialszik, vagy különböző okkultista, kabalisztikus csoportok rögeszméjévé zsugorodik. A XVI. században Európa ketté szakadása

a reformációt követően egyre inkább az utópiák világába távolította a keresztény egység, vagy a török ellenes keresztény egység gondolatát, az utolsó reménysek is szertefoszlottak a XVII.sz. elejére a reformáció és ellenreformáció tragikus ellentétbe kerülésével. Szomorú bizonyossággá vált a legjobbak számára az is, hogy a szétszakított Magyarország újbóli egyesítéséhez hiába tekint Európára, s a Habsburgoktól is hasztalan várja az integritás visszaállítását, hiszen a királyi Magyarország is a török prédájává válik gyakran, s egyéb okok mellett ez a felismerés is érleli a Habsburg-ellenes függetlenségi mozgalmakat.

A humanizmus szellemi öröksége, az „Unio Christiana”, vonzó szellemi eszmény volt az 1600-as évek egyeztető, ironikus mozgalmi számára. Még ekkor is politikai gyakorlattá változtatható eszményként értelmezték, amely képes aktivizálni a protestantizmus unionista teológiai, de politikai próbálkozásait is, sőt törökellenes integráció ideológiai, történelmi, segítőjévé válhat. A legkiválóbbak, mint Bernegger, polgárosultabb átértelmezéssel veszik át az örökséget, az unio mértéke számára a pfalzi, hesseni, strasbourgi református polgári műveltség. A humanizmus tradícióból táplálkozva sajátos történet szemlélet ötvözetét hozzák létre kiegészítve koruk világias, polgáriasodó ideáljaival, melynek reálpolitikai esélyei a harmincéves háború előestéjén rohamosan zsugorodnak, noha ez az álláspont őriz meg legtöbbet és leghűségesebben a reneszánsz és humanizmus továbbfejlesztett eszményeiből.

A már idézett Comenius mű, a „Labyrinthus Mundi”, éppen e csatlódások mélységes átéléséből következik, rádőbbenve eszményei és a valóság közötti végzetes divergenciára. A pánszófia, az általános békevágyszer szenved itt vereséget egy esztendővel Heidelberg

kifosztása és felperzselése után. Nem véletlen, hogy a XVI.sz. végén, XVII.elején oly sokan keresnek különböző utópiákban vigasztalást maguknak, s zárkóznak el fantázia teremtetten világukban hűségesen őrzött eszményeikkel. Hiszen ez a kor inspirálja Campanella: Eivitas Solis-át, Bacon: Nova Atlantis-át, S.Hartlib, J.V. Andreae utópiáit./249./ Valamennyiőjüknel közös jellemző, hogy eszményeik megvalósíthatatlanságát látva fordulnak az utópia szabadon alakítható világa felé.

Bernegger Tuba Pacis-a még nem adja föl a fraternitas-societas gondolatának védelmét, de a mű zaklatott kétségbeesése bizonyítja, maga a szerző is minden oldalról ostromoltnak érzi védelmezett világát, s a valóság, a történelmi szituáció az Unio Christiana és az általános fraternitas gondolat legdurvább cáfolatait produkálja. Számot vetve az adott kor történelmi-politikai lehetőségeivel, éppen a polgárosult református német fejedelemségek létérdeke az unionizmus megvalósíthatatlan elveiről való lemondás, s ezzel a történelmi szükségszerűséggel kerül konfliktusba az egész irenikus mozgalom teológiai-politikai programja, s szubjektív szándékaitól függetlenül ideológiája, történetiszemlélete illuzórikussá válik. A Tuba Pacis hangját elnyomja az „Ululatus Crudelitatis”. /249/A./

Legutóbb Kovács Sándor Iván tett meggyőző kísérletet arra, hogy egységes költői világképet körvonalazott a Psalterium Ungaricum szuverén költői világában./250./ Jóllehet az Idea...nem jelenti a szuverén alkotás azon fokát, melyen a zsoltároskönyv helyezkedik el, azonban az eddigiek meggyőzően bizonyították, hogy kötetünk írásai határozott koncepció szerint rendeződnek el, s

e rendezőelvben, szelektáló szempontban sajátos történetiszemlé-
let megnyilatkozását regisztrálhatjuk. Az elmondottak alapján látható, hogy Molnár is az irenikus magatartáshoz legközelebb álló történetiszemléletre fogékony, s ez ösztönözte kötete összeállításánál. Tehát joggal tekinthetjük a kötet összeállításának szempontjait olyan próbálkozásnak, mellyel Molnár saját kora történelmi kérdéseire fogalmazott meg választ. Egyben egyetlen olyan művének tekinthetjük, melyben elsődlegesen ilyen cél vezérli, máshol a történetiszemléletét hordozó elemek felszívódnak ajánlásai teológiai, vagy tudományos gondolatmenetébe.

Szenci Molnár nem szuverén gondolkodó módjára alkotja meg a történetiszemléletének idézett vonatkozását, szerepe itt is a közvetítés körére korlátozódik, azonban hozzátehetjük, saját korában egyedül vállalkozik a magyar pennaforogatók közül e történetiszemlélet befogadására és közvetítésére. Kizárólagos forrása európai távlata, a magyar közeg nem is rezonálhat az Idea.. rendezőelvében megbúvó történetiszemléletére. A XVII. sz. első két évtizede körül megjelenő történeti, állambölcséleti művek Magyarországon, vagy magyar szerzőik tollából külföldön, nagy számban az ujsztoicizmus világából származnak, más részük pedig a hazai protestantizmus keresztény történetfilozófiájának jegyében íródik./251./ Egyikük sem támaszkodik már az „Unio Christina” humanista örökségére, számukra nem jelent már inspirációt az adott kor problémáinak megoldásához. Az ujsztoicizmus lemond a magyarság és az európai kereszténység nagy problémájának megoldásáról, központi kategóriája a „Constantia” és a defenzív „Vera nobilitas” belső lelki tartása erre alkalmatlanná teszi./252/. A hagyományos protestáns történetiszemlélet legrepresentatívabb alkotása, Magyar István: Az országokban való sok romlásoknak

okairól c. műve más okból nem lehet a keresztény unió gondolatának folytatója. /

A XVII. sz. elején Magyarországon sem az ireni zmusnak, sem a vele összefüggő történet szemléletnek nincs objektív történelmi alapja. A politikailag, felekezetiileg erősen tagolt országban a Habsburg-ellenes függetlenségi mozgalmak korában az ideológiai mozgósítóerő szerepét már nem tölthette be. Magyarai is a "romlásoknak" okait vizsgálva nem általában az unió hiányából származtatja a siralmas történelmi helyzetet, hanem sokkal inkább a katolicizmus végzetes szétzúzásából, önzéséből, a Habsburgok vétkeiből, s a megoldást is a protestantizmus felekezeti igazától reméli, noha ezt azonosítja a nemzet történelmi érdekeivel. /253./

Igaz ugyan, hogy Magyarai éppen ezzel a művével egyik legihletettebb átélője a „Serenitas Erasmiiana”-nak, mikor betótként Erasmus békéért savargó írásaiból idéz; azonban ez csak az utópiák távoli ragyogása, a jelen ezt ellökve kényszerül létéért folyó küzdelmét megvívni. /254./

Amint azt 1620-ban Alvinczi Péter: *Querela Hungariae* c. írása kiáltja világgá, haragosan vádolva a katolicizmust, Habsburgokat, ahol a leggyakrabban az advocatus diaboli-ként „A nyirtpapok, A tarpapok, A pilises papok!” szerepelnek. Helye s értelme nincs ebben az élethalálharcban az unio-nizmus egyeztető Concordia-gondolatának. Aki megszólal ezzel a szándékkal, vállalja a szembenálló felek mindegyikének gyanakvását, bizalmatlanságát. S valóban, csak Samarjai János kísérelte meg Magyarországon, hogy pareusi minta nyomán a megbékélés propagálója legyen; nem politikában, még csak nem is történet szemléletével, hanem a teológia exkluzívabb köreiben, azonban sajátos teológiai mixturája: a Magyar Harmonia és szertartások könyve színgétként marad egyedül a kor hullámverésében. /255./

Mennyire az egyeztető irenizmus logikai következménye a Concordia-gondolatot hangsúlyozó történetiszemlélet, mutatja, hogy Molnárnál is az egyeztető magatartás megszűntével módosul a Concordia-gondolat szerepe. Az új korrelációban az ortodoxiához közelítő szemlélet a hazai protestantizmus történetiszemléletére támaszkodik. A „Secularis concio euangelica” a Loreto-legenda szövege előtt közli Szkárosi Horváth András hat énekét, amelyek a magyar gazdasági és társadalmi viszonyoknak az „országokban való romlásoknak” nézőpontjából, de a biblicista protestáns vitairodalom érveivel támadják, gúnyolják Rómát, szervezeteit, intézményeit... az Antikrisztusnak egész vaksággal sujtott világát. Molnár egy olyan krónikás részletet idéz, amely a pápát és az egyházat teszi felelőssé Várnáért, Mohácsért..”/256./ Természetesen jelen esetben nem beszélhetünk szuverén módon megfogalmazott történetiszemléletről, azonban e hat ének kiválasztásának szempontjait-- a katolicizmus ellenességén túl-befolyásolta a konkrét magyar történelmi szituációval való számot vetés, s egyben az Idea... történetiszemléletével ellentétben--a Concordia elhallgatásával--a történelmi katasztrófákat a katolicizmus negatív szerepével magyarázza.

Mindenképpen figyelmet érdemlő, hogy csak egy esztendő választja el egymástól az Idea..kiadását a Postilla Scultetica-tól, amely a heidelbergi protestáns ortodoxia közvetítését vállalja: és hasonló szerepet tölt be az 1618-ban közzé tett Secularis concio euangelica is. Utóbbi függeléke az Appendix de idolo Lauretano, amely része egy európai méretű polemikának. E polemikának volt része az Idea-ban a Justus Lipsius-oráció is, melyről megállapítottuk, hogy a korábbi egyensúlyi helyzetelmozdulásának dokumentuma is egyben, azonban a kötet egészébe állítva mérsékeli a

katolicizmusellenességet a valamennyi íráson végiggyűrűző Concordia-gondolat következetessége. A loretoi bálványról szóló kemény hangú írás mellől már hiányzik minden mérsékelő igyekezet, Ábraham Scultetus könyörtelen felekezeti kötődése, rideg bizalmatlansága úgy a katolicizmus, mint az egyéb protestáns felekezetek irányába, erre nem törekszik. S ezt egészíti ki a „foltos pápai hit” történelmi bűneit felsorakoztató hat Szekhárosi Horváth-vers, mint a történet szemlélet metamorfózisának dokumentuma.

Érlelődő, de mindenképpen nagy gyorsasággal lezajló világnézeti, történet szemléletben jelentkező átrendeződésnek lehetünk tanúi, s 1617 éles cezuraként jelentkezik Szenci Molnár Albert további tevékenységében, melynek vetülete van világnézeti programjában, literátori tevékenységében egyaránt, új korrealáció teremődik meg a református ortodoxia szolgálata és a világi tudományosság eredményeinek elsorvadása között. Amit vizsgált korszakunkban végigkísértünk, európaiság és magyarság szintézisét, a két távlat következetes összehangolását valamennyi ekkor keletkezett jelentős munkájában; hiába keressük 1617 utáni korszakában. A kettő szinkroniája megbomlik, s szinte egyetlen csatorna marad Heidelberg felé: Scultetus, illetve az ortodox teológia közvetítése, s a püsztán teológiaivá szűkülő kapcsolat mellett a magyar távlat lép elő fő inspiratív-- vagy talán inkább: kényszerítő??--tényezővé, annak minden szükségével, hátrányával.

Az európai és magyarországi változások bonyolult hálózata rejti fölvetett kérdésünkre a magyarázatot, azonban ennek földelítése dolgozatunk célkitűzését meghaladja és Szenci Molnár Alber

munkálkodásának eme szakasza a „diligentia-val, szorgalmatossággal” végzett újabb tudományos vizsgálódásokat igényli.

Ugy tűnik, mintha a kései tisztelőnek, „irodalmunk XX. századi fanatikusának”, Szerb Antalnak szavai - a filológia apparátusa nélkül-, harmonizálnának gondolatmenetünkkel: „Ő és Apáczai Csere János... mintha a nagy orosz írókkal, Turgeyevvel és Dosztijevszkijjal tartanának rokonságot: csak Nyugaton tudták igazán kifejezni és megvalósítani szülőföldjük iránt érzett imádatukat. Bennük mutatkozik meg legtisztábban az a paradoxon, hogy a leginkább magyar a leginkább európai is. Nekik Európa kulturmagassága és a honi kisserűséektől való távolság kellett ahhoz, hogy egy másik, külön Magyarországiért fáradozhassanak. Hazamenni a létező Magyarországra, annyit jelentett, mint lemondani az ideális Magyarországról,” /257./

J e g y z e t e k

- 1./ Kortárs, 1974./8. 1179.p.
- 2./ A továbbiakban, a lehetőséghez mérten, eredeti ortográfiával közlünk minden szöveget, --mind magyar, mind latin nyelvűt, -- az abbreviaturákat feloldás nélkül, a feloldást zárójelek tüntetik fel.
- 3./ A Biblia Tigurina-ra vonatkozó megállapításainkat a következő miből vettük: „Bibliotheca Sacra seu syllabus omnium ferme Sacrae Scripturae editionum ac versionum... Labore & industria: JACOBI LE LONG, Parisiis, M.DCC.IX. Pars I.-II. A Bibl. Tig.-ra vonatkozó tudnivalók az I. részben találhatók: 581-584.p., ahol az első kiadás címeirése olvasható, a munkatársak megnevezésével és e kiadás Praefatio-jából alényeges szempontokat bő idézettel mutatja be. Ezt két korabeli vélemény követi, mely a kiadvány érdemeit, fogyatékoságait mutatja be. Mind a szerzőkre, mind a kiadványokra vonatkozóan számos utalás található még mindkét kötetben.
- 4./ Le Long : i.m. I.pars 584.p.
- 5./ Benkő Sámuelre vonatkozóan: Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái Bp.1891. I. 870.p.
- 6./ Literatus Nemes Sámuel kézírását Kelecsényi Ákos segítségével azonosítottam.
- 7./ Dézsi Lajos: Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai Bp.1898. 13.p.
- 8./ Kovács Sándor Iván-Kulcsár Péter: Szenczi Molnár Albert V.Fr. egyes pfalzi választófejedelemnek dedikált könyvei a Vatikáni Könyvtárban. Magyar Könyvszemle, 1970.3.sz. 249-252.
- 9./ Kortárs, 1974./8. 1302.p.

- 10./ Az utolsó övekre vonatkozóan vö.: Módis László: Adatok Szenczi Molnár Albert életéhez, It.K.1956. 488-490., Herepei János: Szenci Molnár Albert tragédiája, It.K. 1966. 160-165.p., Herepei János: Adatok Szenczi Molnár Albert életéhez/Polgári és kulturális törekvések a század első felében, Adattár a XVII.sz. szellemi mozgalmaihoz, 1965.3-53.p.
- 11./ Herepei János: Szenczi Molnár Albert tragédiája i.h.
- 12./ Herepei: Adattár... i.h.
- 13./ Ezuton köszönöm meg Borbáth Károlynak, a nagyenyedi Bethlen Gábor Kollegium Könyvtára igazgatójának információit, vizsgálódásaimhoz nyújtott segítségét.
- 14./ Dr. Kvacsala János: Bisterfeld János Henrik élete, Századok, 1891. I. 447., II.543.p.: Kvacsala János: Az an ol-magyar érintkezések történetéhez/1620-1670/ I.-II.Századok, 1892. 709.,793.,
- 15./ Alsted és Bisterfeld sirversét idézi Papai Páriz Ferenc: Dictionariuma magyar-latín részének praefatójában/Ad Lectorem/ Cibinii, MDCCCLXXXII.
- 16./ Kvacsala J.:Bisterfeld János Henrik élete i.h.
- 17./ Herepei János: Szenci M.A. trag. i.h. 161-162.p.
- 18./ Ipolyi Arnold: Veresmarti Mihály megtérése históriája,Bp. MDCCCLXXV. 361.p.
- 19./ v.ö.: RM.T.XVII.század 6.Szenci Molnár Albert költői művei Budapest, 1971.Akad.kiadó 363.,427-428.p.
- 20./ Alvinczi Péter,Budapest, 1935./Szerk.és kiad.: dr.Incze Gábor/ Az Urnak Szent Wacsorájáról való Reovid Intés, 21.p.

31./A. Az idézett bibliai helyek Károlyi Gáspár fordításában:/Szent Biblia...Basileában,Im-Hof Rudolf János...M DCC LXX./Jos.XIV./7.
Negyven esztendő valék én,mikor el-küldött vala Mózes az Ur-
nak szolgálja engemet Kádes-Barneából,hogy meg-kémlelném ezt a
földet...Job III./24-26:Mert az én ételemnek előtte fohászkodom,
és az én ordításim,mint a vizek ugyan ¹komolnak.Mert amely féle-
lemtől féltem,az jöve rám,és amitől tartok vala,az esék rajtam.
Nincs semmi tsendességem,semmiképpen nem nyughatom,mert rajtam
a nyomoruság ! Job XVII.12-15:Ha várnák is,imá az én házam ko-
porsó,és az én ágyamat tsinálom a setét koporsóban.A sirt én a-
tvánnak nevezem,a férgeket én anyámnak és nánámnak.Hol lehet te-
hát az én reménységemnek helye?avagy az én reménységemet kitsoda
láthatja meg?Ezek a reménységek a koporsóba vitettetnek le,és
együtt válek a porba le-mágyek.Job X.1-2:Az én lelkem utálja az
én életemet,az én panaszolkodásomat elhagyom, és az én lelkem ke-
serűségében szóllok.Azt mondom az Istennek:Ne kárhoztass engem,
add tudtomra,miért perlesz én vélem? Psal. CXVI.:Környül vettek
vala engemet a halálnak kötelei,és a pokolnak keserűségei el-fog-
laltak vala engemet,nyomoruságot és nyavalyát találtam vala.Ioan.
VIII.44-46:Az eleitől fogva ember öldöklő volt,és az igazságban
nem állott meg,mert nintsen őbenne igazság.Valamennyi-szer hazug-
ságot szóll,az ő magájából szóll,mert hazug ő,és hazugságnak aty-
tya.Sap.Sol.V.24. : ...mind az egész földet az hamisság elpusztít-
ja,és az hatalmasoknak székeket elforgattya az gonoszság tétel..
Mert az Urtól adattatott ti nektek az hatalom,és az birodalom a
felséges Istentől,VI.cap:Tisztellátek a bölcsességet...
Prov.:XIII.18:Szegénység és gyalázat lészen azon,ki a tudománytól
magát elvonssza,aki pedig megfogadja a dorgálást,tiszteltetik.
Sap.Sol.VII.28. Mert az Isten senkit sem szeret,hanem tsak a ki-
kinek az Böltsességgel vagyon nyájassága.
cap.C '---a földet aböltsesség ismét megtartotta
Sir.I.

Sap.Sol.I.cap.: Az Urnak felelme,a böltsességnek gyökere...Az böltsőségnek Coronája félni az Urat...

Paul Ad Rom.X.12-15.:Mert nintsen különbség,vagy Sidó,vagy Görög

között,mert mindeneknek ugyan-azon egy Urok,aki gazdag mindeneknek

...Paul Cor.XII.22-23.:Sőt sokkal inkább,amellyek a testnek leg-

erőtlenebb tagjainak láttatnak,igen szükségesek.és a testnek amel-

tagjait állitjuk lenni tiszteletlennek,azoknak nagyobb tisztessé-

get tészünk,és a mellyek mi bennünk áktelennek,azoknak nagyobb á-

kességek vagyon...Mert egy lélek által mi mindnyájan egy testté

keresztelkedtünk,akar Sidók,akar Görögök,akar szolgák,akar szaba-

dok,és mindnyájan egy ital által lettünk egy lélekké.Tim.I.II.4-6:

...Istenünk előtt,Ki minden embereket akar idvezíteni,és hogy az i-

gasságnak esméretire jussanak.Mert egy az Isten,egy a Közben-járó

is Isten és emberek között,az ember Jézus Krisztus,Ki adta önmagát

váltságnál minden emberekért.Sap Sol.XIV. 27:Mert az utálatos bál-

ványoknak tiszteleti,minden gonosznak tiszteleti,oka és vége.

Esa.XLV.8.:Egek,harmatozzatok onnát fellyül,és az Egek tsepegjék

az igazságot,nyissa-meg magát a föld,és származzanak onnát a szaba-

ditás és igazság,teremje mind azokat edgyütt...Ephes.IV.13-14.:Mig-

nem jussunk mindnyájan a hitnek és az Isten Fiának esméretének egy

ságére,miglen lésszünk tellyes férfiakká,a megöröködött Kristus ál-

lapatjának mértéke szerint.Hogy ne légyünk többé gyermekek,kik ha-

bozzunk és ide s tova bajtassunk a tudománynak akarmi szele által,

az embereknek álnokságok által,és álnokul-való el-hitetésre megrög-

zött tsalárdságok által..Hebr.XIII.9.:Külömböző és idegen tudomá-

nyok által ide s tova ne vonattassatok...

A passzív önkifejezés jeleiként fölfogott szövegáláhuzások,jel-
zések,kiemelések sajnos nem helyezhetők el a biografikus pillana-
tok mentén,miután nincs kronológiai támpontunk a két beírt dátu-
mon kívül.Azonban éppen Kovács Sándor Iván bizonyította meggyőző-
en,hogy a XXIX.zsoltár szövegével való azonosulás,álethelyzettel

naplóba
Összefonódva jelentkezik. A psalmus leírt sora: Vox Dei maiestatis intonuit--még a passzív önkifejezés eszköze, aminek majd inspiratív hatása lesz a szoltároskönyv készülésénél, már a szuverén önkifejezés megvalósításánál./v.ö.: Kovács Sándor Iván: A Psalterium Ungaricum világképe és a XXIX. zsoltár, It.1975.3.539-552./A B.T. bejegyzései, aláhuzásai mögül hiányoznak a konkrét élettények, melyek konkrétan eligazítanak--mint a napló rendszeres feljegyzései esetében--ezért itt csak az egyes-máshol megfogalmazott--élménycsoportokhoz, gondolatkörökhöz, érzelmi állapotokhoz hasonlíthatunk a pszichikai valószínűsítés alapján. Leánya halála fölött érzett fájdalma ugyancsak a gyakran olvasott szöveghez fordíthatta, annak so-elhagyatottság raiban érezhettee érzelmi kifejezését, az öregség, szorongató félelme aktualizálhatta a LXXI. psalmus mellé kétszer is kitett N.B. figyelmeztetését, kérését a következő sorok mellé: Ne abijcias me Tēpore senectutis, quū defecerit robur meū, ne me deferās.--Quin & in senectā usq & canos haud quāq deferēs me, ō deus, donec predicem brachiū tuum praesenti, fortitudinem tuam omni posteritati--Ne vess-el engemet az én vénségemnek idején, mikor elfogy az erőm, ne hagyj el engemet.--Annakokáért vénségemig-is és az én meg-öszülésemig, óh Isten, ne hagyj-el engemet, miglen hirdessem a te karodat e nemzetségnek, és minden következő nemzetségnek a te erődöt." A Zsoltárok könyvében viszonylag kevés aláhuzott, kiemelt szöveget figyelhetünk meg, összehasonlítva sok fejezettel. Figyelmet érdemlő ez, s talán egyrészről azzal magyarázhatjuk, hogy más kiadású szöveget szívesebben forgatott,--mind saját olvasgatásaira, mind fordításához,--másrészről azzal, hogy esetleg már zsoltárfordítói tevékenysége alatt, vagy közvetlenül azt követően került kezébe a B.T. Előző elképzelésünk valószínűbb eddigi ismereteink alapján.

32./A. Az oppenheimeri biblia előszavában olyan bibliai helyeket idéz Molnár, melyek mindegyike a keresztény testvériséget, egységet, megbékélést hirdet. /I. Cor. 15.36, Rom. 12.4, I. Cor. 12.5, Eph. 4.4, Rom. 4.5.23, I. Cor. 10.54./ A jelzett locusok fontosságát már a B.T.-ban is megjelöli aláhúzással, vagy N.B.-vel, tehát Pál apostol leveleinek gondolata felkeltette figyelmét, s építette bele előszava gondolatmenetébe. Olyan citátumokat használ fel Molnár gondolatmenete kifejezésére, -- ösztönösen, vagy tudatosan -- melyekre leggyakrabban hivatkoztak az egyeztető, irenikus elméleti írások. V.Ö.: J.A. Turretini: Dilucidationes philosophico-theologico, dogmatico-morales ... Vol. III. Basileae, Joh. Rod. Im-Hoff, CI I CCXLVIII. 29-80p, Samuelis Lib. Bar. De Pufendorf: Jus feciale divinum, sive De consensu et dissensu protestantium, Lubecae, M.DC.XCV.

- 35./ Szent Biblia... MDCVIII.A szövegvizsgálathoz mindenhol a JATE.Egyetemi Könyvtár példányát használtam.
- 36./ RMKT.i.m.: 469 p.
- 37./ Piscator művéről lásd: Jacob Le Long: Bibliotheca Sacra... című művének II.pars-át. /Index alphabeticus...625.p./A szövegvizsgálathoz a következő példányt használtam: „Biblia Germanica ex Hebræo reddita, interprete Joanne Piscatore cum ejus notis... -Bibliorumque Germanicorum Concordantias congeffit. 3.vol.in.4.º Herbornæ 1602-3./ A hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Gimnázium könyvtára tulajdonában, FQ.342./
- 38./ v.ö.: Le Long:i.m.II.pars,CaputXV.Concordantie Bibliorum, indices majores, ac variantium lectionum collectiones. 325-41.p.
- 39./ Dézsi L.: Sz.M.A.napl.lev.irom. i.m.:46.p." Decembris 6. Biblia Ungarica ex academica bibliotheca Heidelbergensi ad me recepi."
- 40./ Dézsi: i.m. 48.p.
- 41./ u.o.: 48.p.
- 42./ u.o.: 47.p.
- 43./ v.ö.:Révész Kálmán: Bocskay István Apológiája, Protestáns Szemle, 1906./fakszimile kiadás/ 304-312.p.
- 44./ Dézsi.i.m.48.p.
- 45./ RMKT.i.m.: 468.p.
- 46./ RMKT.i.m.: 468.p.
- 47./ v.ö.: „Testamenti Veteris Biblia Sacra, sive Libri Canonici priscae judæorum Ecclesiae a Deo traditi. Latini recens ex Hebræo facti... ab Immanuele Tremellio,& Fran-

- 54./ v.3.: Dr.Erdős Károly: Károlyi Gáspár bibliafordításának törzskönyve Károlyi Emlékkönyv, i.m.40-58.p.
- 55./ Erre vonatkozóan v.3.Dán Róbert: Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon, Akad.Könyvkiadó,Bp.1973.66-70 p.Ha igaznak kell elfogadnunk azt, hogy „a művön a sietség nyomai látszanak és ez nagyon is indokolt, ha figyelembe vesszük, hogy az O- és Újtestamentum, valamint a kommentárok összesen három év alatt készültek el.” /u.i.: Károlyi műve,68.p./-akkor még feltűnőbb a Szenci rendelkezésre álló rövid idő elégtelensége.
- 56./ v.3.Dézsi: i.m.: VII-VIII.p.
- 57./ Horváth Cyrill: A régi magyar irodalom története, Budapest, 1899.Athenaeum,411.p.
- 58./ Káldi György: Szent Biblia... Bécs, 1626.Oktató Intés: 21 - 22.p.
- 59./ u.o.: 23.p.
- 60./ Pázmány Péter: Isteni Igazságra vezérő Kalaúz...Posony,1613., használt kiadás: Kalaúz: Hodegus, Igazságra vezérő Kalaúz, Nagyszombat, M.DCC.LXVI. 349.p.
- 61./ Káldi: i.m. Több tucatnyi példát idéz szövegösszevetéssel, azonban ez ugyancsak bőségesen előforduló egyezésekről mélyen hallgat.
- 62./ v.3.: L.Rudolphi: Die Buchdruckerfamilie Froschauer,Zürich, 1869.és Benke István: Zwingli Urlik élete és a helvét reformáció megalapítása, Sepsí-Szentgyörgy, 1884.
- 63./ Dán Róbert: i.m.23.p.
- 64./ v.3.: Dán Róbert: i.m.21,23,24,70,129-30.p.
- 65./ Idézi: Benke István: i.m.: 24,65.p.

- 66./ v.8.: Le Long: Bibliotheca... I.pars: 556.p.Biblia Latina Vulgatae editionis, sed ad hebraicam lectionem accurate emendata studio Conradi Pellicani cum ejus notis... Tiguri, 1532-38.--velamint I.pars.611,622-23.
- 67./ v.8.: Le Long: i.m.: I.pars: a Biblia Latina ex Hebraeo typis excusa című részből az érintett kiadványokra és szerzőkre vonatkozó részeket: 373-619.p.
- 68./ i.m.:I.pars:587.p.
- 69./ i.m.I.pars: Biblia Latina... c.fejezet és II.pars: Bibliorum excusorum elenchus chronologicus fejezete /372-485.p./ és a Delectus praecipuerum Sacrae Scripturae editionum, octo et quadraginta linguis exaratum fejezete./486-503.p./
- Azonban az 1543-as kiadvány egyben a lutheri és a svájci irányzat elkülönülését megpecsételő egyik fontos dokumentum is. Míg a német nyelvű zürichi Biblia támaszkodik Luther szöveg hagyományára és exegézisére, addig a latin változat már a leghevesebb vitát gyújtja és Luthert a végső szaktársa ösztönzi: „At An. 1543. gravius Helvetiis irasci coepit, quod post versionem Bibliorum a Luthero adornatam, sustinere etiam ipsi novam versionem, a Leone Juda Viro usque quaque doctissimo prope finem productam, & a Tigurinae Ecclesiae Ministris post mortem ejus absolutam proferre. Quo facinore adeo Lutherus exarsit, ut Froshovero, qui Luthero nitidissimum exemplar miserat, truci & minaci epistola responderit, ne imposterum sibi quidquam a Tigurinis editum mitteretur: sibi nullum deinceps commercium cum illius Ecclesiae ministris futurum: ipsos damnatos esse, & alios quoque miseros abducere: Doctrinam illorum blasphemam esse; & similia.”/J.H.Heideggeri: Dissertationum Selectarum, Sacram Theologiam Dogmaticam,

Historicam & Moralem.. Tiguri. Davidis Gessneri. M.DC.LXXX.
Tom. II.: De Augustanae Confessionis cum fide Reformationum
consensu... 193.p./ Válaszként a zürichiek ellen a követ-
kező évben kiadja „Kis hitvallás az urvacsoráról”/1544./
cími írását. „Demum sequenti anno edit parvum suam Confes-
sionem, plenam diris criminationibus & horrendis calumniis
in Zuinglium...” /u.o.:193.p./

70./ Biblia in linguam superioris Germaniae seu Helveticam con-
versa juxta Hebraicam & Graecam fidem... 1524-29. A kiadvány
rendkívüli népszerűségét bizonyítja az, hogy 1636-ig 24 ki-
adást ért meg. Szövegét, egyrészt Luther fordítását szem e-
lőtt tartva, a héberrel összevetve készítették, jelentősebb
hányada ezt is megkerülve a héber eredetiből készült, de
az újszövetségre Erasmus szövegkritikai kiadása is hatással
volt. „...partim ex versione Lutheri, partim ex Ministrorum
Tigurinorum, & prae cipue Leonis Judae translatione variis
temporibus... Le Long: i.m.II.par. 189-93.p.

71./ v.o.: 37.lábjegyzet.

72./ Le Long-: i.m.: II.pars: 191.p.

73./ Pázmány: Kalauz... i.m. 345.p.

74./ u.o.: 351-352.p.

75./ Szent Biblia... MDXC... Visolban, Elöljáró-beszéd.

76./ Pázmány: Kalauz... i.m. 56.p. E bibliai helyről még 1: Pócsaházi
János: Igasság Istápjá, S. Patak, 1669. 56.p. Bethlen Gábor Gimn.
Könyvt. A o. 161.

76./A. Ezért fogalmaz oly élesen Pázmány: „Szent Pál Hebr. 13.4. azt
írja, hogy tiszteletes a házasság mindenekben; Károli ezt így
fordítja:

„Tisztességes mindenek között a házasság”, mert örömet elhítné, hogy a barátok és apácák fogadások után is tisztességesen házasodhatnának.”/Kalausz: i.m.: 57.p./

Az ominosus locust idézi Pósházi János is, vitatkozva a Kalausz Károlit cseplő véleményével: „Szent Pál azt írja, hogy „tisztességes a házasság mindenekben” Ezt Károlyi másképpen fordította; Tisztességes a házasság mindenek között, melly fordítás ha helyes, adgyuk össze Attyát leányával, a bátyát hugával, házas embert házas emberrel; tisztességes lesz a házasság? F.A Görög így sok-képpen magyarázza Theophilactus. In omnibus modis, aut in omnibus aetatibus, aut in omnitempore, denique inter omnes. Az az, minden módon, minden időben, mindenek között. Az utolsó magyarázatot követi a mi fordítónk, melly Erasmus ítéleti szerint is, helyesebb a többinél...” /Igesség istápa, i.m.: 56.p./

E kicsiny részlet is mutatja Károlyi kapcsolatát, -- más, itt most nem taglalt összefüggések mellett -- a B.T. közvetítésén keresztül Erasmus szöveghagyományával, s egyben figyelmeztet: Pázmány és Pósházi XVII. századi megfigyelése feledésbe merült, s elkerülte a XIX.- XX. században tevékenykedő kutatók figyelmét is.

77./ u.o.: 61.p.V.3.: Pósházi: i.m. 60 p.

78./ Károlyi Gáspár fordításának forrásait legteljesebben D.Dr. Kállay Kálmán és dr. Pongrácz József tárta fel, /V.3.: Károlyi Emlékkönyv, Szerk.: Vasasdy Béla/ az exegetikai annali -- zis is náluk a legteljesebb. Az említett tanulmányok egyike sem tesz említést a B.T. felhasználásáról. Miután Kállay Károly valamennyi megjelölt forrását követve végzés szöveg-összehasonlításait, megkönnyíti dolgunkat a B.T. textusával történő összehasonlításához.

- Maga károlyi is emleget konkrétan meg nem nevezett fordításokat, amikor a margón „némellyec” megjelöléssel egy-egy hely több variánsát adja. Ezek között is bőségesen lelhetünk a B.T.-re támaszkodó fordítást, de nemcsak lehetséges alternatívaként fordul e kiadványhoz, hanem eléggé egyenetlenül, sokszor egyik lényeges forrásává lép elő. A rövidség kedvéért csak néhány példa idézésére szorítkozunk: szembeütően erős hatást gyakorolt a XC.zsoltára a B.T.szövege. Mintegy 30-35 százaléknyi a szövegátvétel. További B.T.-ből származó helyek: Ex.XIV./ 28., Psalm. CXVI./3-4,6, Ex.XII. 13,26, Lib.Sol.XIV.27., Matth.XX.28, Ad Galat.IV.cap,Ies. XXIIII.,XXV.cap,Jos.II.1,VI.25.A Kálley által részletesen vizsgált exegetikai magyarázatok között is találhatunk a B.T.-ből való átvételeket: Gen.XVII.13,Ex.XXV.2, Ex.I.22.Gen. XXXIV.25,XXXV.4.
- 79./ v.6.: Károli-Emlékkönyv,Bp.1890.Id.Kiss Áron: Károli Gáspár küzdelme,a szentháromság tana védelmében Egri Lukács ellen 46-77.p.
- 80./ Szenczi Molnár Albert, Áprily Lajos és Árokháty Béla tanulmányával. Bp.1939./Szerk.és kiadja: Dr.Incze Gábor/ 11-13.p.
- 81./ Miklós Tóth:A harsai és oppenheimeri Biblia, Közlemények a Debreceni Hittanszéki Önképző társulat köréből 1914.10.sz.
- 82./ Ballagi Mór: Tanulmányok a magyar bibliafordítások körül, Nyelvtudományi Közlemények, 1864.38-72.161-189.p.
- 83./ i.m.180-184.p.Passim
- 84./ RMKT.i.m.: 468-69.p.
- 85./ Pirnát Antal: A Heidelbergi Káté története Magyarországon, Itk. 1960.488.p. Hasonló nyomon jár Szathmári István tanulmánya is: Szenczi Molnár Albert és irodalmi nyelvünk. /Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből, Bárczi-Emlékkönyv,

Akad.Kiad.Bp.1963.345-355.p./ E dolgozat meggyőzően bizonyítja, hogy Szenci emendációs tevékenysége sokkal inkább a magyar fordítás anyanyelvi színvonalát pallérozta, közelítette Károlyi fordítását a Szenci által helyesen normatívaként felfogott korrekcióhoz, semmint a filologia sacra korrekcióit végezte el. Nem a bibliai textus korrigálását végezte el legnagyobb alaposággal, mint láttuk, ebben sok fogyatkozás lelhető föl, de annál alaposabb munkát végzett a nyelvi egy-ségesítésben, amely a hangtantól, ortográfiától, elaktanon át a mondattanig ivel. A Szathmári István által vizsgált szöveg-részletben is van jónéhány fordításbeli fogyatékos-ság, mint arra Káldi és Ballagi is figyelmeztet, ezek azonban változat-lanul maradnak, viszont az anyanyelvi fogyatékos-ságokat gondo-san kigyomlálja. Kettős feladat várt Szencire, a filologia sacra eszközeivel Károlyi szövegbizonytalanságait javítani, visszanyulva a forrásokhoz, másrészt a magyar fordítás pallé-rozása a filologia profana eszközeivel. Idő hiányában is szenved, ez is hozzájárul ahhoz, hogy az első kívánsalomnak csak felszínesen tesz eleget, de a filologia sacra helyett a filologia profana munkálatsira helyezi a nyomtatókat a szűke-s és mostoha viszonyok között is. Turóczi-Trostler József veti fel a kérdést, hogy érdemes lenne megvizsgálni a filologia sacra és profana arányainak együttlélését Szenci Institutio-for-dításánál. Jelen esetben a kettő közül határozottan az utób-bi jelentősebb szerepe. Nem alkot „új tudományt”, legalábbis teológiai értelemben, de megjobbitott magyarságu kiadása mintegy gyűjtőlencseként összegezi és következe-ten alkalmazza azokat az elveket, amelyeket 1608-ig szó-tá-rában, majd nyelvtanában fog megfogalmazni és a későbbiekben követni.

Ebben az értelemben bibliakiadása ennek az alakuló új tudománynak nagy műhelymunkája, ahol valamennyi tevékenysége a mai nyelvünk felé való közeledést jelenti.

- 86./ Turóczi-Trostler József: A magyar irodalom európaizálódása, Magyar Irodalom-világirodalom, Akad. Kiadó, Bp. 1961. II. 38. p.
- 87./ Turóczi-Trostler: Szenczi Molnár Albert Heidelbergben, i. m. II. 115. p.
- 88./ i. m.: 151. p.
- 89./ i. m. 149. p.
- 90./ Dézsi L. i. m.: 110. p.
- 91./ i. m.: v. 3.: Turi levelei: 1601. márc. 24, és Dézsi lábjegyzete idézett művében: 119. p. Erről még: Dézsi Lajos: Szenczi Molnár Albert, Budapest, 1897./ Magyar Történeti Életrajzok/ 92-101. p. Passim
- 92./ Dézsi: Szenczi M. A. i. m.: 97-101. p.
- 93./ Erre vonatkozóan v. 3.: A magyarhoni protestáns egyház története /Szerk.: Zeilinszky Mihály/ Budapest, 1907. 220-252, 309-313. p.; Révész Imre: Magyar református egyháztörténet, I. Debrecen, 1938. 137-141, 146-151, 273-279 p. Thury Etele: A dunántúli református egyházkerület története, Pépa, 1908. 66-72, 74-102, 123-142. p.
- 94./ v. 3.: Ráth György: A felsőmagyarországi kryptokálvinisták hitvitázó irodalmáról, ItK. 1893. 310-24. p., Ráth Gy.: Tradecki Horváth Gergely és Lám /Ambrosius/ Sebestyén hitvitája, ItK. 1894.
- 95./ Dézsi: i. m.: 35. p.

- 96./ u.o.: 119.p.
- 97./ u.o.: 139.p.
- 98./ Dézsi: Szenczi...i.m. 114-15 p.
- 99./ Napló... im.: 146-47.p.
- 100./ u.o.: 148.p.
- 101./ u.o.: 181.p.
- 102./ u.o.: Piscator szeptember 14-i levele: "Intellexi etiam te petere, ut cum Corvino agam de mittendo tibi exemplari operis mei biblici... Itaque ad Corvinum hac de re scripsi, et ut exemplar tibi mittat, petivi. Facturum spero."
- 103./ u.o.: 205.p.
- 104./ A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig./Szerk: Klaniczay Tibor/ Akad.Kiadó, Budapest, 1964.64.p.
- 105./ Dézsi: 237.p.Lucius Lajos levele, 1607.nov.19.Rem és Rittershausen az európai viszonyokat ismerve veszi számba az ellenreformáció fenyegető próbálkozásait, s ezek mellett másodlagosnak ítéli a protestáns felekezetek ellentéteit./v.ö.Rem megállapításai Sziléziáról és Kerinthiáról, 1608.febr. 13.-i levél/ A szűkebb látókörű hazaiak, akikkel Molnár ekkor kapcsolatban állott--döntő többségükben-- erre nem voltak képesek, vagy a hazai viszonyok kényszerítették őket más állásfoglalásra.
- 106./ Dézsi: i.m.: 212.p.
- 107./ u.o.: 253.p.
- 108./ u.o.: 277.p.
- 109./ u.o.: 369.p.
110. / u.o.: 291.p.
- 110/A u.o.: 306.p., 314.p.Sari Orvos Mihály mártírja Szenci művéről a profán filológia, anyanyelvi alkotásként történő elismerése ugyan figyelmet érdemlő, de azt sem szabad elhallgatnunk, hogy

éppen Suri Orvos egyik fő hangadója a lutheránusok elleni polemiának, az ubiquitariusok harcos ellenfele Hollósi Mártonnal szemben is, és Veresmarti Mihály meggyőzésénél sem kisebb lendülettel és dühvel igyekszik eredményt kicsikarni. Így Suri szempontjából sem tekinthető dominánsnak a profán filológia jelentőségének felismerése, számára a sacra filologia sokkal jelentősebb volt.

111./ v.6.: Szathmári István idézett munkája. Ehhez még hozzátehetjük, hogy Molnár Albert munkásságát ilyen szándékkal a szabad végen -Tótfalusi Kis Miklós folytatta amszterdami kiadásu bibliájával. Mint ismeretes, a megcsontosodott erdélyi ortodoxia által az eklézsia megővítésére íteltetett, amiben-- a többi között--része volt szövegjavításának és nyelvi, ortográfiai újításainak, az utóbbiakat éppen nagynevű elődjére is támaszkodva végezte el. „A nyomdai hibákra, vagy magára a helyesírásra... több szabályt irtunk elő. Ezek közül kettőt-hármat, amelyeket azoktól a kiváló magyar férfiaktól kölcsönöztünk, akik a magyar nyelvet megrontó hibák eltávolítása végett vagy nyelvtenokat irtak, vagy pedig más tárgy műveiket irták ilyen módon, sokan talán mint nevetségeseket kifogásolni fognak.. De az illetők.... nem is méltók arra, hogy bírálatuktól való félelmünkben elálljunk a szavak ama helyes írásmódjától, amit mind a fentebb említett férfiak tekintélye-- ama férfiaké, akik a saját korukban eléggé be is bizonyították, hogy nyelvünknek mennyire élelsemű kutatói voltak--, mind pedig csalhatatlan okok javasolnak nekünk.”-- írja Kis Miklós az Apologia bibliorum-ban, s a „kiváló magyar férfiak” egyike feltehetően Molnár Albert és az „Erdélyi Féniks” itt „Feltehetően Szenczi Molnár Albert Nova Grammatica Ungarica c...művére, valamint ... írásgyakorlatára gondol.”

használja, az „sz”-et „z”-vel is jelöli. Helyesírásunk elvei közül az etimologikus szempont még eléggé elnagyoltan, következtetlenül érvényesül, míg Szenci minél következetesebb betartását tűzte ki célul--egyre nagyobb sikerrel. /tartia, hayczuk, onczátok, mondgya, kellyetek, fogadgyátok, etc.../ Most vegyünk számba néhány olyan hangtani jelenséget, melyek eltérnek a Szencinél kibontakozó egységesülő nyelvi normától. Nagyon sok helyen nem használja a hiátustöltő „j”-t: feiedelmek, raitunk, raita, gyöitem, ...etc. A mainál labiálisabb alakhasználat: u > i: duczöiti, kü hoztad, Hüueknek, duczösege, üdöben, vágattatik kü, küllyebb, üdö, hütetlenek, tü leztek... Visszatérő hangalak a labiális, középső nyelvállásu „ö” a későbbi nyiltabb, illabiális „e” helyett: földökröl, éküsi-teséröl, el röytöttek, röytöttem, köserues, lelkök, vösz-szö... Ezzel szemben „Szenczi Molnár ö > e változtatásai tehát kivétel nélkül a mai irodalom és köznyelv felé mutatnak.” /Szathmári: i.m.: 350p./ Végezetül igen fontos, hogy Molnár Albert-csaknem következetesen- az igekötős igék mai helyesírási gyakorlatát valósítja meg; ezzel szemben a bártfai töredéknél szinte sehol sem bukkan fel ilyen törekvés: meg hólt, meg veré, fel kele, el mentek, meg szabaditaná...etc. Összegezve megállapíthatjuk, hogy csaknem minden vonatkozásban konzervatív jellegű a bártfai fordítás nyelvhasználat, ortográfiája, a partikularizmus, semmint az egységesítés szándéka jellemzi.

121./ Dézsi: Sz.M.A.napl.lev....i.m.343.p.

122./ u.o.: 1609.aug.4. 318.p.

123./ idézi: Jancsó Benedek: Szenczi Molnár Albert, Kolozsvárt, 1878.p.13.

123./ Dézsi... 366-67, 335-37.p.

- 124./ Póssházi János: Igazság Istápjá... S.Patak, 1669, .56, 60.p.
- 125./ v.ö.: S.Szabó József: Károlyi Gáspár élete és munkássága, Károlyi Emlékkönyv, Bp. 1940.7-25.p. Passim.
- 126./ RMKT.i.m.: 469.p.
- 127./ u.o.: 469.p.
- 128./ u.o.: 472.p.v.ö.: Psalterium-a előszavát, ajánlását is ugyanerről a kérdésről. Ebben az esetben sem hangsúlyozza, hogy csak a protestánsok számára készítette volna munkáját, sőt úgy szeretné, hogy „senkinek ne legyen botránkozására.”
- 129./ u.o. 470-71.p.
- 130./ u.i.: 460-61 p. Érdemes lenne megvizsgálni tiszteletesebben, hogy Szenci Móriról alkotott képe, hogyan sugárzik át később Bethlen Gábor portréjára, s mi az amiben a nagy hazafi feutor méltatásában eltérő hesseni pártfogójától.
- 131./ u.o.: 472.p.
- 132./ Tolnai Gábor: Molnár Albert személyisége, Irodalomtörténet, 1974. 4. 786-787.p.
- 133./ v.ö.: Dézsi: Szenczi...i.m. 140-45.p. és még Turóczi Trostler József: Szenczi Molnár Albert Heidelbergben, i.m. 118.skv.p.
- 134./ RMKT.i.m.: 475.p.
- 135./ u.o.: 471.p.
- 136./ Le Long: Bibliotheca Sacra...i.m.II.pars, 184.p.
- 137./ RMKT.i.m.: 467.p.
- 138./ u.o.: 467.p. E kiadvány leírását, ismertetését adja: Le Long pars 162-63.p. Tudjuk, hogy e kiadvány Ferdinánd azon vállalkozásának részeként született, mikor a tridenti zsinaton még a protestantizmussal/szűkebben a lutheranusokkal való szegítést nem akarta véglegesnek elfogadni, hanem kísérleteket folytatott egy--főként a katolicizmus számára kedvez

unio megvalósításáért.

139./ RMT.i.m.:482.p. Az itt idézett kiadványorról l.: Thienemann Tivadar: Szenczi Molnár Albert német fordításai, Egyet.Phil. Közl.1919.87.-96.p. Ha az itt említett kiadásokhoz hozzásszámítjuk még a Hartmann Jánostól, Isacus Geniustól kapott különböző nyelvű bibliákat, és azt feltételeznénk, hogy ezek mindegyike latba esett a henauai megjobbításnál, akkor olyan tömegű forrással kellett volna megbirkóznia Molnárnak, amivel még maga a fordító, Károlyi Gáspár sem boldogulhatott három éves munkája alatt. Még a latin nyelvű bibliák számára is meghaladja ezt az számot, ami ténylegesen elképzelhető módon szabályozta saját kiadását.

139./A. Az eddigiekből következik, hogy nem fogadhatjuk el Paullo Wallaszky megállapítását: „...Biblia Hungarica Károlyiana ex editione, Visolyensi, quae ex textu Hebraeo recognovit, formas loquendi hungarica emolliuit...”/u.i.: Sz.M.Albert, id.:Paullo Wallaszky: Conspectus reipublicae Litterariae in Hungaria ab initiis regni ad nostra usque tempora, Budae, 1808.198.p./ Az eredeti héber szöveghez való visszanyulást kizárja az, hogy Molnár erről soha sem tesz említést, említett forrásai között ilyen forrástípusról nem beszél; objektíve pedig kizárja az, hogy időhiánnyal küzdött és --feltehetően-- fogyatékos héber nyelvi ismeretei voltak, amelyek elégtelenek ilyen óriási szövegemendációhoz. Legalább ilyen fontosságu, hogy Molnár célja a philologia prophana szellemében történő szövegrevízió, annak eszközeivel, a philologia sacra szellemében történő revideáláshoz ideje, sem eszközei /nyelvtudása/ nem volt meg és egész kiadványának profanziálódó, laicizáló jellege sem igényelte az "ex fontibus" elv ilyen következetességgel betartását.

139/C/a. V.8:a 69. jegyzet B.T-re vonatkozó részeit.

139/C/b. A felsorolt különböző felekezetű német nyelvű bibliák szövegszerűen nem valószínű, hogy befolyásolták Szenci kiadását, bár ez külön vizsgálódás tárgyát képezhetné, azonban ennél fontosabb, hogy bizalommal fordul hozzájuk.

- 139./B. Thienemann: i.m.: 89.p.
- 139./C. Le Long: Bibliotheca Sacra... i.m.⁴om.II.: „Biblia Joannis Dietembergeri” c. fejezet, 152-154.p.Ugyanitt értékelést találunk a műről is: „In versione sua nihil aliud fecisse videtur Dietembergius linguarum Ebraicae & Graecae, ut ipse testatur, imperitus, quam ut Lutheri versionem idiotismis Bavaricis deturparet, & ad Vulgatae ductum accommodaret..” Hasonló megállapításra jut a műről szólva I.F.Buddei: Isagoge Historico-Theologica ad Theologiam Universam c.művében: „Ipsum vero DIETEMBERGERUM nihil fere aliud fecisse, quam ut LUTHERI versionem optimam, horrido dicendi genere, erroribusque versionis vulgatae corrumpere, ac adulteraret...”/1362.p.Lipsiae, M DCCXXX./
- 139./D. v.ö.: Dr.Szabó Géza: A magyar református orthodoxia, Bp.1943.
- 139./E. v.ö.: Klaniczay Tibor: A magyar későreneszánsz problémái /A Reneszánsz és barokk c. kötetben, 1961./
- 139./F. I.G.Walchii: Bibliotheca Theologica Selecta, Ienae, MDCCLVIII. II.tom.: 348.p.A II.kötet XIX.§-a /348-63.p./ a katolikusok táborából kiinduló megbékélési szándékokat mutatja be, „a Cap. V.Sect.XIV.XIX. §-a pedig a protestantizmus irenikus próbálkozásait: „Scripta irenica, a seculo sexto ac decimo usque ad hoc tempus.” 486-527.p.
- 139./G. u.o.: II.tom.: 349-51.p.
- 139./H. "Th.B.Milleterius, cuius studium ad id praecipue relatum est, ut, romana ecclesia cum reformata conciliaretur.."II. tom.: 355.p.
- 139./I. u.o.II.tom: 498.p.és még Calixtusról és a helmstadti irenikusokról: „Georgio Calixto aliisque theologis helmstadiensibus, 669-699.p./ XVII-XXII.§./

139./J. u.o.

139./K. u.o.: 487.p.

139./L. u.o.: 486-487.p.

139./M. u.o.: 487.p.

139./N. u.o.487-488.p. A XVII.-XVIII.században nagy számban születnek irenikus jellegű irások, különösen a harmincéves háboru sürgeti az ellentétek békés áthidalását. Teóriák tucatja jelenik meg--közülük nem egy a kibontakozó felvilágosodással összefonódva--összefoglalva a felekezeti ellentmondások kibékítésének elméleti lehetőségeit: Samuleis Lib.Bar.De Pufendorf: De consensu et dissensu Protestantium, Lubecae, M.DC.XCV, J.H. Heideggeri: De Concordia protestantium ecclesiastica /Dissertationum selectarum c. mű, III. Tom.379-495.p.Tiguri, D.Gessner, MDCXC./, J.Hoornbeek: Irenicum, sive de studio pacis & concordiae, Ultrajecti, MDCLXXXVIII. J.A. Turretini: Dilucidationes Philosophico--Theologico-Dogmatico-Morales... III.Vol.Basileae, C MDCCXLVIII.: Brevis et pacifica de articulis fundamentalibus disquisitio... ad protestantium Concordiam... 29-81.p.Mások történeti érveléssel bizonyítják a kibékitő magatartás létjogosultságát: J.F. Stapferi: De consensu & dissensu protestantium /Institutiones theologiae polemicae universae, Tiguri, MDCCL.Tom.V.124-312.p, J.H.Heideggeri: De Augustanae confessionis cum fide reformationis consensu, Demonstratio Apologetica /Dissert.Selecet.Tom.II.Tiguri, M.DC.LXXX.140-243.p./ Johannis Hoornbeekii: De consociatione euangelica Reformationis, & Augustanae Confessionis, Oratio De Ecclesiarum inter se Communionem, /Miscellanea Sacra, Ultrajecti, C MDCLXXVII.Lib.Prim.700-743.p, Lib.Sec.539-555.p, Valamennyi idézett mű a Bethlen G.G. könyvtárában: F szak.

139./0. I.G.Walchii: i.m.II.+om: 487-488.p.

139./ö. Ezt a sajátos szituációt mutatja be P.E.Iablonski: *Institutiones Historiae Christianae* c.munkájában, Francofurti, 1784. Tom. II.: „In Hassia ab ipso reformationis principio, et qui Lutheri Doctrinam per omnia suam faciebant, et qui in articulo de Coena Dominica, Heluetiorum sententiae addicti magis erant, promiscue, tum in Academia Marpurgiensi, tum in ecclesiis docuerunt, populumque instruxerunt. Eorum, qui formam docendi Reformatorum, seculo XVI. probarunt numerus non est exiguus, quo tamen non obstante, vinculum pacis & concordiae mutuae, satis diu intergrum illibatumque perseueravit. Ad quem iucundum et desiderabilem concordiae religiosae in Hassia statum, haud parum contulit, singularis Celsissimorum Landgrauiorum prudentia ac moderatio. Nam et Philippus Magnanimus, quo regnante beata religionis emendatio, in illa regione coepta ac perfecta est, & successores, eius serenissimi placitis Reformatorum non obscure fauerunt; sed concordiae tamen, inter utriusque doctrinae socios ineundae, ac stabiliendae, etiam fuere studiosissimi. Quare quum motus, ob Formulam Concordiae in Saxonia coorti, et mox per Germaniam, totamque ecclesiam Lutheranam propagati, vinculo amicitiae, quod in Hassia seruatum semper fuerat, ruinam minitaretur. Principes optimi, edicto A. 1572. publicato, cauere voluerunt, ne pristina concordia scinderetur. Et Theologi quoque, sicut ipsis mandatum fuerat, in synodis generalibus... in articulos quosdam, ad conseruandam concordiam ac repellendas omnes nouitates, quae pacem turbare possent, unanimiter confenserunt.” /300-301.p./

139./P. I.F. Buddei: Isagoge--...i.m.: Tom.II. 1132.p.

139./R. Erről a kiadásról ír: Buddei ... i.m.: „...fuisse etiam inter reformatae ecclesiae doctores, qui versionem germanicam Lutheri recudendam curarent.Et initio quidem Neostadienses an.1579 biblia Lutheri... ediderunt...cum an. 1588 denuo imprimerentur. Atque huius operis curatorem... Dav idem Pareum fuisse./II.Tom. 1356.p,/ De bibliis Germanicis Lutheri cum adnotationibus,cura & opera Dav.Parei Neostadii an. 1589.editis,& orta hinc cum Iac. Andreae lite..."/u.o.:1132.p./ Le Long: Bibliotheca Sacra,i. m.:Tom.II.:„Biblia Germanica Lutheri cum icone Administratoris Hoannis Casimiri Palatini Electoratus, in fol.Neostadii,..... 1579...Inter publicetas antiquissimas,Neostadiensium in Palatinatu inferiori typis impressa claret,quippe quae anno 1588. a Davide Pareo Heidelbergensi Professore...Eadem accurante Davide Pareo cum novis praefationibus,summariis & notis marginalibus,in 4° Neostadii, 1587-88,91,94,1607.Heidelbergae,Herbornae 1608, s további kiadásai Hanauban 1613,Herborn 1616,Heidelberg 1617." /182-184.p./ Tehát Hessenben és Pfalzban vált bevált gyakorlattá a lutheri szöveg asszimilációja.

139./S. Turóczi-Trostler József: A magyar felvilágosodás előtörténetéhez/ Magyar irodalom-világirodalom, i.m.: I.356-57.p.

- 19/A -

140./A. v.ö:32/A. számú jegyzet

- 140./ Ipolyi Arnold: Veresmarti Mihály megtérése históriája, i.m.
278.p.
- 141./ v.8.: Turóczi-Trostler József: Szenczi M.A. Heidelbergben,
i.m./különösen a Lingelsheim, Bernegger, D.Pareus alakjára
vonatkozó részek/
- 142./ Dézsi L.: Sz.M.A.lev.irom. i.m.135.p. és 148.p.1603.aug.12.
- 142./ a.u.o.: 370,290-91.p.
- 143./ u.o.: 370-71.p.
- 144./ RMKT.i.m.: 13.p.
- 145./ RMKT.i.m. 14-15.p.
- 146./ v.8.: RMKT.i.m.: A zsoltárkiadások függelékének énekei,341-
397.p.és az ide tartozó jegyzetek.
- 147./v.8. RMKT.i.m. 437.p."E részben érvényesült a legjobban
Szencinek az egyházi énekekkel szemben tanúsított liberaliz-
mus, felvette például Bornemissza bölcsődelát, melynek a
templomi énekek közé keveredését Ujfalvi annyira kárhóztatta".
/Klaniczay Tibor: Ujfalvi Imre és az 1602.évi énekeskönyv,
Itk. 1958.167."/
- 148./ A magyar irodalom története, Akad.Kiad. II. 1964.71.p.
- 149./ Pokoly József: Az erdélyi református egyház története. IV.
kötet: 243-244.p. Budapest, 1905.
- 150./ A magyar irod.tört. II. köt. i.m.:80.p.
- 151./ v.8.: erről Ujfalvi Imre, Hodászi Lukács, Báthori Gábor kap-
csolatát és az ortodoxia viszonyát: Keserű Bálint: Ujfalvi
Imre és a magyar későreneszánsz, Acta Universitatis Szegedien-
sis,Act. Hist. Litter.Hung.Tom.VIII.1968.3-16.p.
- 152./ Dr.Szabó Géza: A magyar református orthodoxia, /A XVII.század
teológiai irodalma/ Budapest, 1943.22.p.
- 153./ u.o.22.p.
- 154./ A Válság titka című Gelei-műből idézi dr.Szabó G.:i.m.143.p.

- 155./ Pirnát Antal: A Heidelbergi Káté története Magyarországon,
It. K.1967.488.p.
- 156./ Dr.Erdős József: A Heidelbergi Káté története és irodalma
a külföldön és hazánkban, Protestáns Szemle, 1891.395.-96.p.
- 156./ v.3. Dr.Erdős József: i.m.394.-404.p.u.3: A heidelbergi káté-
ról, Debreceni Protestáns Lap, 1901.374-77,386-388,402-405.p.
- 157./ v.3.: Dr.Nagy Barna: A Heidelbergi Káté jelentkezése, törté-
nete, és kiadásai Magyarországon a XVI.és XVII. században, a
Heidelbergi Káté története Magyarországon című kötetben/,
Studia et acta ecclesiastica I./Budapest, 1965.22-40.p.
- 158./ u.o.: 28.p.
- 159./ u.o. 50-60.p.
- 160./ Turóczi-Trostler József: Szenczi Molnár Albert Heidelbergben,
i.m. 144.p.
- 161./ dr.Nagy Barna: A Heidelbergi Káté története .. i.m.41,42,45.p.
- 162./ RMKT.i.m.: 465.p.
- 163./ Barankay Lajos: Szenczi Molnár Albert nevelői gondolatvilága,
Prot.Szemle, 1943.267.p.
- 164./ u.o.: 267-68.p.
- 165./ u.o.270.p.
- 166./ Dr.Nagy Barna: A Heidelbergi Káté története... i.m.48.p.
- 167./ Institutio Iuventutis in Paedagogiis Illustribus Inferioris Pa-
latinatus, Heidelbergae, Sumptibus Danielis ac Davidis
Aubriorum, & Clementis Schleichij, Bibliopolarum Francofurten-
sium. Anno M.DC.XXI.5-6.p.
- 168./ u.o.13.p.
- 169./ u.o.: 33.p.
- 170./ u.o.:55.p.
- 171./ u.o.: 35,37,39,41,45,47,51.p.

- 172./ Enyedy Andor: Magyar református káteisírodalom, Theologiai Szemle, 1928. IV.évf.122.p.
- 173./ u.o.: 125-126.p.
- 174./ u.o.: 126.p.
- 175./ Nagy Barna: A Heidelbergi Káté jelentkezése, története és kiadásai... i.m. 40.p.
- 176./ u.o.: 30.p.
- 177./ Enyedi Andor: Magyar református káteisírodalom, Theol. Szemle, 1928.129.p.
- 178./ u.o.: 129.p.
- 179./ Az oppenheimeri kiadás előszava, 1612. RMKT.i.m.483.p.
- 180./ Nagy Barna: A Heidelbergi Káté... i.m.43.p.
- 181./ u.o.: 41.p.
- 182./ Mint ismeretes, a Heidelbergi Káté teológiai eredetű megfontolásból-- hasonlóan a reformáció többi manifestumához-- a művészet számára kedvezőtlen körülményeket biztosít. A művészet laicizálódó tendenciái ellen mutat azzal a véleményével, amelyik a templomok képzőművészeti díszítését tilalmazza./v.ö.: a kálvinizmus művészetfelfogásáról és magyarországi kisugárzásáról, Acta Hist. Litt. Hung. Acta Un. Szegediensis, 1973. Tom. XIII. 43-52.p./ Természetesen az antirenesszansz vonásokat is tartalmazó teológiai instrukcióhoz jobbra nem igazodik a zsoltárfordító Molnár Albert. Sőt a szűkebb értelemben vett tilalmakat bírálja felül magas esztétikai igényével, pallérozottságával, amikor majd a „Consecratio novi templi.” c. munkájában az elig egy éve fordított/ u.i.: 1624.-ben/ Kálvin korrekciójára vállalkozik. Az "Institutio..." szövegében még ilyen kemény fogalmazással találkozhatunk: "Az iratos képec pedig avagy bálványoc, az mellyeket ők az szenteknek emelnec

és szentelnék, miczodák egyebek, hanem példái minden paykosi kurvássági mértéktelenségnek, bujaságnak és minden oczmányságnak? Az mellyekhez az ki magát szabni akarná, miltó volna, hogy megbotoztatnák, avagy kivesszöztetnék. Sőt az tisztátalan személyeknek nyilván való Bordelyában szemérmetesben öltözött kablákat találhatna ember, hogy nem az Papistec templomaiban való bálvány képec..."/p.81.XI.5, Az keresztyéni religiora és igaz hitre való tanítás, 1624. Idezi: Olasz Sándor: I.m./ Bodnár Zsigmond idezi a „Consecratio novi templi” állásfoglalását: „A szent beszédek között vane egy a bálványképek ellen, melyet Molnár Albert fordított és indoklással látott el, mely a kor szellemének változására nézve érdekes. Védkezik ugyanis az ellen, hogy a templomban nincsenek bálványképek és oltárok, a mi „dicstelen dolo ... a képek által is tisztelhetnék az istent, lám az képek bibliája a köz embernek és az képekkel megrakott tetézett oltárok ékeségére vadnak a templomnak, melyek nélkül majd ugyan pusztának láttatik.”/Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története II.Bp.1891.Singer és Wolfner 77.p./ Bizonyára a Biblia Pauperorum-ra céloz, amikor „képek bibliáját” emlegeti, az idézet bizonyítja, hogy az esztétikai szemlélet hogyan haladja meg a dogmatikai kötöttségeket, bár ez egész pályáját nem jellemzi, 1618.-ig mértékadó, majd éppen 1625.-től az utolsó évekig is, a „Summum bonum” nem csak teológiai tartalom Molnár számára, hanem morális és esztétikai is, itt is bekövetkezik az 1617-ig ívelő korszak szokásos tángulása; a teológiai tartalomtól valamilyen világi felé.

- 183./ Dr. Erdős József: A heidelbergi kátéről, Debreceni Prot. Lap. 1901. 24-25-26. sz.
- 184./ Molnár János: Adalékok a dunamelléki ref. egyházkerület történetéhez, III. A heidelbergi katechismus apologiája, Prot. Egyh. Isk. lap. 1907, 297. p.
- 185./ u.o.: 298. p.
- 186./ Dézsi L.: Szenczi M.A.i.m.: 180. p.
- 187./ u.o.: 197. p.
- 188./ Dézsi: Sz.M.A.napl.lev.irom.i.m.: 297-298. p.
- 189./ v.ö.: Frankl Vilmos: Pázmány Péter és kora, Pest, 1868. I. 85-95. p.
- 3 három munka: „A nagy Calvinus Jánosnak Hiszek egy Istene, Egy keresztény Prédikátornak a kassai tanítóhoz íratott öt szép level, Alvinczi Péter sok tévovázó... feleleteinek... megrostálása”
- 190./ Franklói: i.m. I. 107. p.
- 191./ u.o.: 110. p.
- 192./ u.o.: 86. p.
- 192/A./ Mennyire tudatos volt Molnár Albert válasza a korabeli viszonyokra és céltudatos a választása a németországi kínálkozó lehetőségei közül, bizonyítja az, hogy türelmetlenséget és ortodox rigorozitást diktáló közeli hatások ellenére alakítja ki Szenci magatartását. Csonkasága ellenére is bőségesen dokumentálja Molnár levelezése, mily nagy jelentőséget tulajdonítottak baráti körének tagjai az első két évtizedben dúló teológiai ideológiai- politikai viták-feszültségek tanulmányozásának, követésének. S a levelek tanúsága szerint Molnár is tájékozott volt ebben az ellentmondásos világban. Legtöbbször Rem leveleiből csap fel a katolicizmus elleni indulat, különösen a

jezsuiták elmarasztalása...et turpitudine meretricis Babylo-
nicae ^{nebb} detegatur."--olvashatjuk legkiméletlebb hangu levelében.
/Dézsi:....199.p.1606.szept.1./ A fennmaradt levelekben leg-
többször Rem fejezi ki ingerült pápaellenességét./Dézsi:...
199,221,237,249,267.p./ A lutheranus-kálvinista ellentmondás
csak néhányszor bukkan fel a kinti barátok leveleiben, erről
Rem is inkább sajnálkozva ír,fájlalva az ellentétet: „Ubiqui-
tari os longe a veritate iustius articuli discedere constat..”/
Dézsi:...223.p./ Noha lutheranus részéről nem talál viszonzás-
ra a pfalzi-hesseni egyeztető szándék, sőt éppen ezekben az
években a merev elzárkózás és támadás számos kísérletét láthat-
juk evangélikus részről. 1603-ban Lipcsében, 1611-ben Stuttgart-
ban adják ki németül a Liber Concordiae-t, latinul 1602-ben,
1606-ban, és 1612-ben lát napvilágot Lipcsében. /v.ö.: Walchii:
Bibliotheca Theologica.. i.m.I.Tom. De scriptis symbolicis Lut-
heranorum, 314-405.p./ Valamennyi idézett kiadásban az Agostai
Hitvallás"invariata"-- tehát türelmetlenebb--formája, s mind-
egyik élén kiemelve az "Articuli Visitationis...", a wittenber-
gi egyetemen tett látogatás után /u.i.: Frigyes Vilmos 1592-
es látogatása/ elfogadott tételek, szerepelnek melyek végzete-
sen elmérgesítették a két felekezet kapcsolatát./Valamennyi
idézett kiadvány a Bethlen Gábor Gimn. könyvtárában: F.szak./
Molnár közvetlen közelében is voltak olyan események, melyek
bátorithatták volna intoleránsabb magatartásra, hiszen 1605-
ben zajlik le a Marburgi egyetem vihart kavarkó reformálása, mely-
nek során Móríc-- landgróf még ha igyekezett is mértéktartó
és körültekintő lenni-- a leghangosabb szavú,és a hagyományos
hesseni megbékélést leginkább támadó lutheranus teológusok kö-
zül hármat kénytelen eltanácsolni megelőzendő az ellentétek

további mélyülését. „MARPUCCI in Hassia 16. Aug. rituum quorundam aliarumq; rerum in sacris mutatio magnum excitauit tumultum, qui Principis MAURITII prouida cura statim fuit sopitus. Theologi Electoralis Palatinatus Ecclesias Euangelicas in Germania editio scripto hortantur, ut fraternitatem mutuo alant, stantibus & manentib. locis controuersis, quod pie fieri posse, multis demonstrant.” /Abrahami Bucholceri: Index chronologicus.. Francofurti, Wolfgangus Hoffmannus, M.DC.XXXIV. 689.p. Bethlen G. Gimn. könyvt. K.O.305./ Másik közeli forrás is hasonlóan tudósít: „A.C. 1605. Mauritius Landgravius.. Marpurgensem Academiam sortiretur, Theologos, qui.. fractioni panis in Eucharistia consentire nolabant, dimisit... Unde magnus excitatus est tumultus, sed statim per Mauritium fuit sopitus.” Chr. Matthias: Theatrum Historicum Theoretico-Practicum.. Amstelodami, CIOICLVII. Apud D. Elzevirios, 1106.p./ B.G.G. Könyvtára: K.Q14./ Minderről feltétlenül volt tudomása Molnárnak, hiszen az említett események után két évvel iratkozik be, 1607-ben, a marburgi univerzitásra. Az ortodoxia magatartása éppen ebben az időben már néhányszor veszélyes politikai helyzetet teremt. Rem 1608-ban a frankfurti református templom felgyújtásáról számol be barátjának /Dézsi:...284.p./, 1611-ben pedig Kölnben mélyülnek a felekezeti atrocitások politikai üldözéssé: „Coloniae Reformati duriter tractantur: multi urbe eiciuntur: pecunia plurimi mulctantur.” /Bucholceri: Index...i.m.779.p./ Legkeményebben a hazai levelezők irnak a lutheranizmusról, valamennyi a könyörtelen elítélés, merev elhatárolás hangján./ Dézsi:...97, 213, 310, 358, 370.p./ Ezen körülmények szorításai még ekkor nem tudják leválasztani Molnár szemléletét a legjobb pfalzi-hesseni szellemi gyökérről.

- 193./ Samarjai teológiai, gyakorlati tevékenységét a legkimerítőbben Kathona Géza: Samarjai János gyakorlati theológiája c. tanulmányában mutatta be, egyben az irenikus mozgalom európai és magyar jelenségeinek felrajzolását is elvégzi. /Theológiai Tanulmányok, 61.sz. Debrecen. 1939./
- 194./ Pirnát Antal: A Heidelbergi Káté története Magyarországon, i. m. ItK. 1967. 488-489.p.
- 195./ v.ö.: Vásárhelyi Judit: i.m.
- 196./ „Protestáns iróinknál törvényszerű ezekben az évtizedekben, hogy érdeklődésük fokozottan az etikai kérdések felé terelődik. A válságtudatot az ellenreformáció gyors térhódítása mélyíti igen érzékenyen. Szenci Molnár ... véglegesen hazatérve az etikai kérdések felé fordul... s utolsó... prózai fordítása az 1630-ban kiadott Discursus de summo bono: sztoikus elmélkedés-sorozat, azzal a tanulsággal, hogy a világi élet nem adhat semmit a legfőbb földi jóból...” /Komlós Tibor: „gy manierista „Theatrum Europeum” és szerzője, ItK. 1966. 104.p./
- 197./ v.ö.: Laskai János-, az ujsztoicizmus, s vele a lipsiusi interkonfesszionális és indifferentizmus- hazai közvetítője is a magyar viszonyokhoz alakítja fordítását: „Laskai azonban.. a sztoikus eszmét a nemzeti ellenállással kapcsolja össze... Lipsius kozmopolita és interkonfesszionális eszméit a hazai talajhoz idomítja.” /Laskai János válogatott művei, Magyar Iustus Lipsius, Akad. Kiadó, Bp. 1970. 35.p. Tarnóc Márton bevezetése /Molnár Lipsius-recepciójáról dolgozatunk további részében fogunk szólni.

- 200/A. Pázmánnal, illetve az ellenreformációval szembeni oppozíció legfeljebb az oppenheimi kiadás teljes kátészövegénél mutatható ki--más tendenciák mellett. A Kis Káté mérőben más megfontolásból született, de a Postilla... Pázmány-ellenessége sem dokumentálható, legalábbis közvetlenül.
- 201./A. Ipolyi Arnold állítása bizonyítására Szenci levelezésének egyes részleteit nagyítja föl, a valós eseményeket túlbecsüli, holott Szenci ilyen kimagasló egyházszervező tevékenysége sem a forrásokban, sem a későbbi feldolgozásokban nem szerepel. V.Ö: Thury Etele: A dunántúli ref. egyhk. tört., Tóth Terenc: A magyar és erdélyországi prot. ekl. hist.

- 198./ Bodnár Zsigmond: i.m.: 443,76,78.p.
- 199./ Toldy Ferencz: Szenci Molnár Albert,Értekezések a Magyar T.Akad. Nyelv-és Széptudományi Osztálya köréből,1867-69.Pest, 1970.V.151.p
- 200./ Paulovics István: Pázmány és Szenczi Molnár Albert,Prot.Egyh.és Isk.Lap, 1902.8.sz. 120-122.p.Dr. Kardos Albert: Szenczi Molnár Albert /Pázmány és Szenci Molnár összehasonlítása /Debreceni Prot. Lap, 1913. 36. sz. 566. p.
- 201./ Ipolyi Arnold: i.m.: 257-58, 262. p.
- 202./ Herepei János: Szenci Molnár Albert tragédiája, ItK.1966.160-165.p
- 203./ A magyar irodalom története,II. k.: 75.p.
- 204./ Kortárs, 1974/8.1191.p.
- 205./ Jancsó Benedek: i.m.: 11.p.
- 206./ Tolnai Gábor: Szenczi Molnár Albert értékelésének néhány kérdése, Vázlatok és tanulmányok, Művelt Nép, Bp. 1955. 29.p.
- 207./ Dézsi: Szenci.....i.m. 207. p.
- 208./ Toldy Ferencz: Szenci Molnár Albert.....i.m. 162.p.
- 209./ A magyar irod.tört.i.m. II.: 78.p.
- 210./ Idea Christianorum Ungarorum sub tyrannide turcica...Nunc opera Alberti Molnar....coniunctim edita,Oppenheimii,Typis Hieronymi Galleri,MDCXVI. Az Országos Széchényi Könyvtár példányáról készült facsimile birtokomban. 4.p.
- 211/ Dézsi..... i.m.: 61.p.
- 212./ Idea.....i.m.: 39.p.
- 213./ u.o.: 39. p.
- 214./ u.o.: 40 p.
- 215./ u.o.: 32.p.
- 216./ Jezsuita oldalról beszél e szónoklatról, a keletkezés körülményeiről, Lipsius magatartásáról Carolus Scribanus: Justi Lipsi Defensio Postuma c. értekezésében. /Justi Lipsi V.C.Opera Omnia, I. Tom. 85. p.Vesaliae, Andr. ab. Hoogenhuysen, 1675./

218/A.

"...lego...Terribilem librum Scioppius nomine Christopho-
ri cuiusdam Ungerszdorff edidit contra Lutherum et Confes-
sionem Augustanam"/Dézsi:362.p./ E példa is szemlélteti azt
az igyekezetet, amellyel a protestantizmus integritását vé-
delmezte Rem az ellenreformáció ellen, noha más vonatko-
zásban voltak fönntartásai a lutheranizmussal szemben.

- 217./ Turóczi-Trostler: Szenci Molnár Albert Heidelbergben... i.m.:
125-132.p.
- 218./ Dézsi:... i.m.: 287,288,362.p.
- 219./ v.ő.: Turóczi-Trostler:.....i.m.: 127.p.
- 220./ u.o.: 126.p.
- 221./ Idea: i.m.: 33-34.p.
- 222./ I.G.Walchii: Bibliotheca Theologica... i.m.II. Tom: 496.p.
- 223./ Samuelis Lib.Bar.De pufendorf: De consensu et dissensu protes-
tantium,Lubecae, M.DC.XCV.380.p.
- 224./ Idea....: 32-36.p.
- 225./ u.o.36.p.
- 226./ u.o.: 35.p.
- 227./ Idézi: Turóczi-Trostler: ...i.m.: Keresztény Seneca: 217.p.
- 228./ Bakos József: A magyar Comenius-kutatás néhány időszaki kér-
dése,Pedagógiai Szemle, 1958.1000 p.
- 229./ v.ő.: Cumenius: A világ utvesztője, Bp.Magyarhelikon,1961.97-102
p.,Dobossy László: Komenskyvel a "Világ utvesztőjében, Filológ-
iai Közlemény, 1960.369-383.p.
- 230./ Dézsi: ...i.m.: 191-192.p.
- 231./ u.o.: 279.p.
- 232./ u.o.: 237.p.
- 233./ u.o.: 191.p.
- 234./ Idea:31-32 p.
- 235./ v.ő.PörAntal: II.Pius pápa és Hunyadi Mátyás király, Budapes-
ti Szemle, 1879-20.kt.225-279,u.ő: Enea Silvio de'Piccolomini,
viszonya Magyarországhoz,Budapesti Szemle, 1878.16.köt.225-
261.p.

249/A. Törvényszerű, hogy 1618-ban V. Frigyes pfalzi választó, mikor elfoglalja a cseh trónt, Abraham Scultetust, az ortodoxia harcosát viszi magával. A kiélezett történelmi szituációban az irenizmus perspektívái beszűkülnek, ideológiai motiváló szerepe megszűnik. Scultetus éppen azt példázza, a zárt ortodox teológia hogyan válik közvetlenül politikai tényezővé, erre alkalmatlan adott helyzetben mind az ujsztoicizmus, mind az irenikus mozgalom.

- 236./ Pór Antal: Enea Silvio de Piccolomini mint humanista, Budapesti Sz.1882-83.I-V.rész, idézetünk: 1882.203.p.
- 237./ Pór Antal:Enea Silvio... viszonya Magyarországhoz,i.m.:242.p.
- 238./ Idea... 20.p.
- 239./ Pór A.: i.m.: 242.p.
- 240./ Idea....:22-23.p.Molnár idézi a védőbástya-gondolat egy változatát: „Christianum me dicam: solitudinemque habere,ut Christiana religio in tuto collocetur,quodsane fieri non potest,nisi & murmus ejus, qui est Hungaria, sit incolumis.” /21.p./
- 241./ u.o.: 23-26.p.
- 242./ v.3.: Sörös Pongrácz: Frangepán Ferencz,kaloccai érsek, egripüspök ,Századok 1917.429-472,545-577.p.Idézetünk: 558,561.p.
- 243./ v.3.:Sörös P.: i.m.: 571.p.
- 244./ u.o.:
- 245./ u.o.570.p.
- 246./ A levél szövege teljes terjedelmében szerepel Fraknói Vilmos: Mátyás király levelei c. kiadásnyában,Bp.1895.II.köt.:249-250.p. Néhány helyen fordul csak elő kisebb szövegmodosítás,illetve ortográfiai korrekció,vagy néhány lényegtelenebb szó elhagyása.
- 247./ v.3.: Fraknói: Mátyás király mint levélíró,id.kötet:LII.p.
- 248./ v.3.: Turóczi-Trostler József: Rotterdami Erasmus mai szemmel, Magyar irod.-világirodalom, i.m.I.76-94.p.
- 249./ v.3.Komor Ilona: Iskoladráma és utópia, Fil.Közl.1958.600-618.p. Turóczi-Trostler: Keresztény Seneca,Magy.irod-világirod.,I.i.m. 156-219.p.
- 250./ Kovács Sándor Iván: A Psalterium Ungaricum világképe és a XXIX. zsoltár, Irodalomtörténet, 1975.3.539-551.p.
- 251./v.3.: Klaniczay Tibor: A magyar későreneszánsz problémái /Stoicizmus és manierizmus/ Reneszánsz és barokk kötetben 303-340.p.

252./ u.o.:passim

253./ Thuróczi-Trostler József: Az országokban való sok romlásoknak okairól, i.m.: II. 150-167.p.

254./ Turóczi-Trostler: Rotterdami Erasmus... i.m.

255./ v.8.: Kathona Géza: Samarjai János gyakorlati teológiája, i.m. Kathona bizonyítja, hogy Samarjai unionista elvei tisztán teológiai eredetűek voltak, és hazai kialakításához a pareusi mintán túl hozzájárult az is, hogy a Felső-Dunamellék egyházi viszonyai--- a lutheranus és kálvini egyházszervezet connubiumával, a katolicizmus közelségével és maradványaival--- a legjobban hasonlítottak a pfälzviszonyokhoz. Azonban minden világi konzekvencia levonása hiányzik Samarjai teológiai ire-nizmusából, míg Szenci Molnár esetében elsődlegesen világiasodó szemlélete, műveltsége közelíti-- a teológiai másodlagos inspirációk mellett-- az unionista, kiegyenlítő szemlélet felé s többetként történet szemléletében is nyomot hagy. Samarjainál irenikus szándékból eredeztethető tudatos teológiai eklekticizmusa, míg Molnár esetében-- bibliakiadásánál-- ezt az eklekticizmust teológián kívüli inspiratív tényezőként a profán filológia is ösztönözte.

256./ Turóczi-Trostler: Szenci Molnár Albert Heidelbergben, i.m.: 130.p.

257./ Szerb Antal: Magyar irodalomtörténet, I. Erdélyi Szépművészeti Társaság, 1940. 88-89.p.